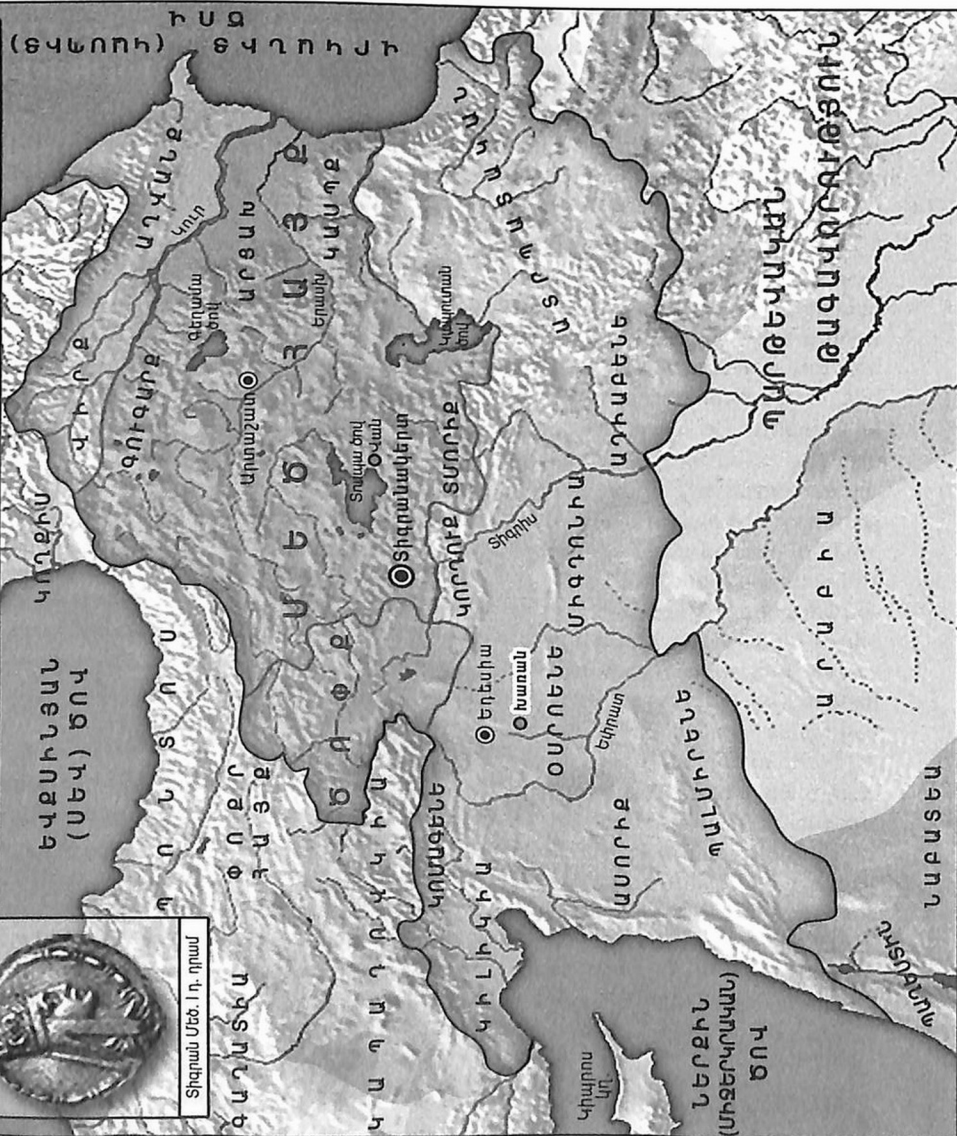

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ (մ. թ. ա. 69 թ.)

Տիգրան Մեծ, Ի. դար

ՈՐՎ ԷՐ ԴԻՄԱԳՐԱԽՈՒՄ ԿՐԱՍՍՈՍԻՆ ԱՐԵՒԵԼՔՈՒՄ

—

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԽԱՌԱՆԻ ԾԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ

Անտիկ աշխարհի ռազմական արուեստի պատմութեան վառ էջերից մէկը հռոմէական եռապետ Մարկոս Կրասսոսի արշաւանքն է դէպի Հիւսիսային Միջագետք: Այս արշաւանքի ժամանակ, հանդիպեցին պատերազմ մղելու երկու՝ տրամագծօրէն տարբեր սկզբունքներ՝ հռոմէականը եւ հայ-պարթեականը:

Մեծ Հայքի հարաւարեւմտեան եզրին տարածուած Եդեսիա (Ուրֆա) քաղաքից քիչ հարաւ-արեւելք՝ Խառանի (Կարրհայի) մօտ, տեղի ունեցած իրադարձութիւնների հետեւանքները քաջ յայտնի են հռոմէական գրաւոր սկզբնաղբիւրներից, բայց այն, թէ իրականում ինչը եւ ինչպէս յանգեցրեց սրան, նոյն անտիկ աղբիւրները՝ Պլուտարքոսի (մօտ 46-120) եւ Դիոն Կասիոսի (մօտ 160-235) պատմական գործերը, կա՛մ անտեսում են, կա՛մ էլ շօշափում չափազանց մշուշոտ:

Հետեւելով երկու հիմնական գրաւոր սկզբնաղբիւրներից առաջինին՝ Պլուտարքոսի «Ձուգակշիռ»¹իմ, տեսնում ենք, որ հռոմէական պատկառելի չափերի հասնող բանակը Ասորիքի (Միւրիայի) պրոկոնսուլ² Մարկոս Լիցինիոս Կրասսոսի (ն. թ. 115-53)

1 PERRIN, B., (with an English Translation), *Plutarch's Lives*, III, in *Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus*, 10 voll., Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London 1958; ГРАБАРЬ-ПАССЕК, М. Е. — МАРКИШ, С.П., *Плутарх. Сравнительные жизнеописания в трех томах*, Т. II, Москва 1963, *Crass.*, 237-264. այսուհետեւ *Plut.*, *Crass.*:

2 Հռոմում կոնսուլի բարձրագոյն պաշտօնը զբաղեցրած անձը, պաշտօնավարութեան աւարտից յետոյ սովորաբար գործուղուում էր Հռոմէական տէրութեան որեւէ գաւառ, զբաղեցնելով նրա պրոկոնսուլի՝ փոխարքայի, պաշտօնը:

հրամանատարութեան ներքոյ, Զեւգմայի մօտ անցնելով Եփրատը, շարժւում է Պարթեւնների թագաւոր Օրոդէս/Հրատ Ա.-ի (ն. Ք. 57-37) տիրոյթների վրայ, իսկ նա, փոխանակ հռոմէացիների դէմ ելնելու, իր զօրքով մտնում է Հայաստան, չգիտես թէ ինչու վրէժ լուծելու Հայոց արքայից (Plut., Crass., XXI): Դիոն Կասսիոսը, մեր միւս պատմիչը³, սրան տալիս է մի անհամոզիչ հիմնաւորում⁴: Ոչ պակաս տարօրինակ է նաեւ այն, որ Հայոց Արտաւազդ Բ. թագաւորը (մօտ ն. Ք. 55-34), իր հերթին անտեսելով սեփական երկրին Օրոդէս Ա.-ից սպառնացող վտանգը՝ մեծ զօրքով ընդառաջ է գնացել Կրասսոսին, առաջարկելով նրան իր օժանդակութիւնը Պարթեւնների դէմ (Plut., Crass., XIX): Էլ աւելի տարօրինակ է, որ Կրասսոսը հրաժարւում է այս օգնութիւնից, չյապաղելու համար հանդիպելու Պարթեւններին: Արտաւազդը երկրորդ անգամ, արդէն ղեսպանների միջոցով, Կրասսոսին նամակ է ուղարկում կրկին օգնութեան ձեռք մեկնելու առաջարկով, Պարթեւնների վրայ յարձակումը խորհուրդ տալով ձեռնարկել Հայաստանի կողմից (Plut., Crass., XXII): Բերուածն ընթերցելով՝ կարելի է ենթադրել, որ Արտաւազդը տարօրինակ վճիռ կայացնելով, եւ թոյլ գտնուելով, իր երկիրը դնում է հռոմէացիների ոտքերի առաջ, իսկ նրանք էլ հրաժարւում են սրանից. մեր միւս հերոսն էլ, Օրոդէսը, այնքան վստահ է հռոմէացիներին կասեցնելու հարցում, որ նրանց արշաւանքին տալով երկրորդական նշանակութիւն, շտապել է դէպի Արտաշատ:

Աղբիւրների այս եւ յաջորդ՝ ինչպէս կարելի է համոզուել, յետին թուով հնարած մի շարք տեղեկութիւններ ծիծաղելի վի-

3 Dio's Roman History, with an English Translation by Ernest Cary on the Basis of the Version of Herbert Baldwin Foster, in Nine Volumes, III, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd. The Loeb Classical Library, 1961; Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոս, Հռոմէական պատմութիւն (հատուածներ):- ՅՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱԽԻՈՍ, Դիոն Կասսիոս, Հին յունական աղբիւրներ Ա., ԿրկեսԱՇԱՐԵԱՆ, Ս. Մ., (թրգմ., առաջաբան եւ ծօթ-), ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ, Երեւան 1976: Տեքստում այսուհետեւ՝ Dio Cass.:

4 Դիոն Կասսիոսը հետեւեալ միտքն ըստ երեւոյթին փոխ էր առել Պուտարքոսից: Պարթեւնների թագաւորն անձամբ «մտադիր էր արշաւել Հայաստան, որ մի ժամանակ Տիգրանի երկիրն էր, որպէսզի Արտաւազդը, Տիգրանի որդին, որն այդ ժամանակ թագաւորում էր (այնտեղ), իր սեփական երկրի վիճակով մտահոգուած, որեւէ օգնութիւն չուղարկի հռոմէացիներին» (Dio Cass., XL, 16.2):

ճակի մէջ են դնում ե՛լ Հայոց արքային, ե՛լ Պարթեւներին թագաւորին, որ հասկանալի կը լինէր սա հռոմէական պաշտօնական պատմագրութեան դիրքերից նայելիս, բայց զաւելտական դրութեան մէջ են ներկայացնում նաեւ Կրասսոսին եւ նրա բանակը: Այս թիւրիմացութիւնը շարունակւում է նաեւ դէպի արեւելք հռոմէական զօրքի տեղաշարժի եւ նրան ընդառաջ եկած հակառակորդի զօրաբանակի հանդիպման դէպքերը շարադրելիս:

Այժմ կանգնած ենք ընտրութեան առաջ: Ինչպիսի՞ վերաբերմունք ցուցաբերել վերոյիշեալ յունա-հռոմէական սկզբնաղբիւրների նկատմամբ: Մի կողմից նրանք անիրաւօրէն նուաստացնում են «բարբարոսներին»⁵, դիցուք, նրանց, ովքեր չեն եթարկուել հռոմէացիներին: Սակայն ամբաստանուած եւ փոքրօգի ներկայացուած այս արքաների եւ զօրավարների մէջ, դատելով նոյն սկզբնաղբիւրների բազմաթիւ օրինակներից, տեսնում ենք ոչ միայն պարթեւների, պարսիկների, հայերի, պոնտացիների եւ Մերձաւոր Արեւելքի ուրիշ ներկայացուցիչների, այլեւ յոյների: Ընդ որում, այս բռնկուն բնաւորութեամբ ու խիստ եսասէր պիտակուած մարդիկ, ինչպէս երեւում է, ոչ միայն ունեն հայրենիքի նկատմամբ պարտքի զգացում եւ ազատատենչ են՝ բնաւորութեան գծեր, որոնք յատկանշական են հէնց յոյների եւ հռոմէացիների հերոսներին, այլեւ յաճախ յաղթում են Հռոմին: Սրանից բխում է, որ կամ անտեսելով ամէն բան, պէտք է ընդունել այս աղբիւրների տեղեկութիւնը որպէս աներկբայ իրողութիւն, կամ քննադատական վերաբերմունք ցուցաբերել որոշակի սկզբնաղբիւրների որոշակի հատուածներին, բնորոշումներին, հիմնաւորումներին:

Ընդհանուր առմամբ, հարիւրաւոր սերունդներ, որպէս կամուրջ հնագոյն աշխարհի եւ մեր ժամանակակից քաղաքակրթութեան միջեւ, ձեւաւորուել են վերոյիշեալ եւ շատ ուրիշ հնագոյն հեղինակների աշխատութիւնների, դրանցում առաջադրած բարոյական սկզբունքների վրայ, եւ սրանք զգալիօրէն պայմանա-

5 Բարբարոսներ հիմ յոյները կոչում էին միւս բոլոր ժողովուրդներին, որոնք խօսում էին իրենց համար անհասկանալի բարբարոսներով: Յետագայում, մ.Ք. Բ. դարում, երբ յոյները նուաճուեցին Հռոմի կողմից, ոչ բարբարոսներին միացան նաեւ հռոմէացիները: Նախապէս բարբարոսը չուէր այն վիրաւորական երանգաւորումը, որ կարելի է համդիպել մեր օրերում:

ւորել են ժամանակակից քաղաքակիրթ աշխարհի բարոյական կերպարն ու հոգեւոր արժէքները: Բացի այդ, հնամենի սկզբնաղբիւրները անփոխարինելի են իրենց էջերում պահպանած ու մեզ հասցրած եզակի արժէք ունեցող տեղեկութիւններով: Միւս կողմից էլ՝ հնագոյն աշխարհի մարդիկ, նաեւ պատմիչները, ունէին որոշակի ազգային եւ մասնաւոր բնոյթի պատկանելիութիւն, աշխարհի, իւրայինի եւ օտարի նկատմամբ որոշակի վերաբերմունքի պաշտպաններ կամ ճարտարապետներ էին: Բայց հէնց այս սկզբնաղբիւրներն են, որ մեր համեմատաբար նեղ բովանդակութեամբ խնդրի համար հնարաւորութիւն են ստեղծում վերականգնել անցեալի իրական դէպքերը եւ կերպարները:

Հետեւաբար, մեր վերաբերմունքը ցանկացած յղուած սկզբնաղբիւրի նկատմամբ, այդ թւում նաեւ Պլուտարքոսի եւ Դիոն Կասիոսի, չի բնորոշում անվստահութեամբ, այլ ընդունուած անաչառ մղումով՝ նրանց նկատմամբ կիրառելու քննադատական մօտեցում, բաղդատելու մեր այս աղբիւրների տուեալները իրական աշխարհագրական եւ քաղաքական միջավայրի հետ: Այսպիսի կշռադատուած մօտեցման դէպքում նկատելի է, որ մեր սկզբնաղբիւրները իրենց պատմական գործերի մէջ փորձել են ներմուծել յետագայ տասնամեակներում, անգամ դարերում տեղի ունեցած իրադարձութիւններ եւ պետական հաստատութիւններ, քաղաքական իրողութիւններ, որոնք չէին կարող գոյութիւն ունենալ կամ ունենալ նոյն կերպարանքը՝ Ն.Ք. Ա. դարի կէսերին: Այլ կերպ ասած, Տիգրան Մեծից եւ նրա որդի Արտաւազդ Բ-ից աւելի քան հարիւրից երկու հարիւր տարի յետոյ ապրած Պլուտարքոսը եւ Դիոն Կասիոսը իրենց ժամանակի մերձաւորարեւելեան քաղաքական իրավիճակը արտահանել եւ ներարկել են անցեալի մէջ, առանց հոգ տանելու այս արհեստական գործողութեան հետեւանքների եւ պատմական ճշմարտութեան վրայ թողած ստուերների մասին⁶:

6 Ջուզաիեռ անցկացնելով պատմագիտութեան եւ արուեստաբանութեան միջեւ, ցկատեմք, որ արուեստի տեսութեամբ ի թիւս այլ եզրոյքների յայտնի են մաւ պատկերագրութիւնն ու պատկերաբանութիւնը: Պատկերագրութիւնը որեւէ ստեղծագործութիւն ցկարագրելու կանոնակարգ է: Սակայն արուեստի գործը ցկարագրելուն անցնելուց առաջ հարկաւոր է պարզել մրա պատկերաբանութիւնը, այսինքն այն, թէ ինչ դարաշրջանի, տարածաշրջանի, գեղագիտական կանոնների հետ է առնչուում տուեալ ստեղծագործութիւնը: Մեր խնդրում՝ մախ հարկաւոր է որոշել ժամանա-

Մեր ձեռքի տակ ունեցած նման փաստական հիմքի նկատմամբ քննական մօտեցման դէպքում նախ հարկաւոր է փաստել, որ Արտաւազդ Բ.-ը, որքան էլ երկու պատմիչները ջանացել են նուաստացնել նրա դերն ու իրական արժանիքները, Տիգրան Մեծից (մօտ Ն.Ք. 95-55) ժառանգել էր արքայից արքայ տիտղոսը եւ մի աշխարհակալութիւն, իր իշխանութեան տակ հպատակած ունենալով նաեւ Պարթեւներին, մասնաւորապէս, վերոյիշեալ Օրոդէս Ա. արքային: Հետեւաբար, Մարկոս Կրասսոսը սպառնում էր ոչ թէ Պարթեւական տէրութեանը (որն այս քաղաքական համատեքստում ստորադասուած վիճակում էր), այլ Հայկական տէրութեանը եւ նրա հպատակ ժողովուրդներին ու երկրներին, այդ թւում նաեւ Պարթեւներին: Բնական է, որ հռոմէական ներթափանցման վտանգին առաջինը պէտք է հակադդէր տէրութեան առաջին դէմքը՝ արքայից արքայ Արտաւազդ Բ.-ը: Սա էլ չեն թաքցրել հռոմէական սկզբնաղբիւրները:

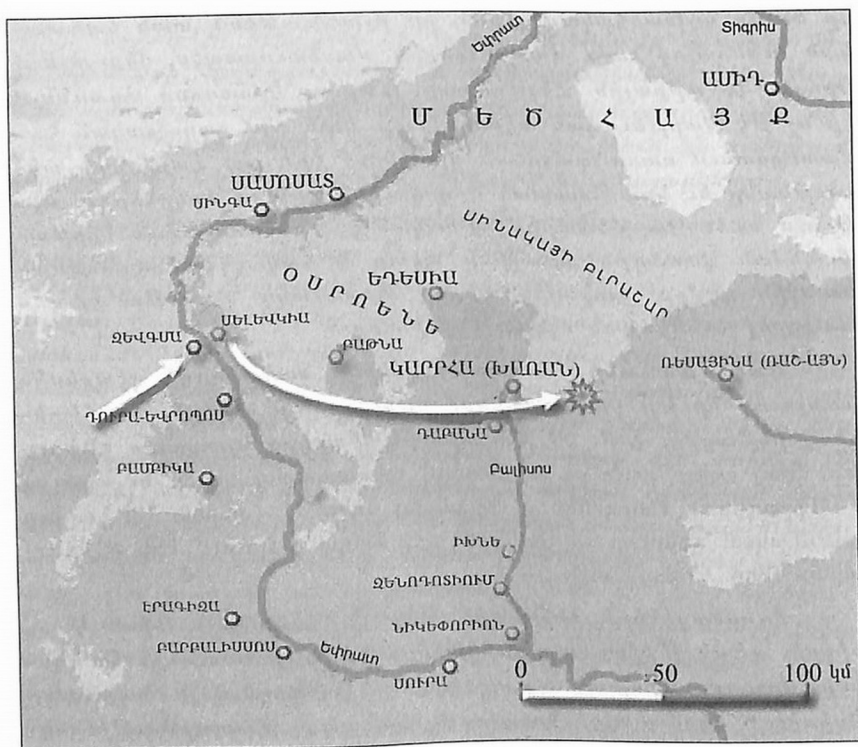
Եթէ իրաւանի ճակատամարտին նախորդող դէպքերին առնչուող նիւթը համառօտենք, ապա դրանք ունեցել են հետեւեալ ընթացքը: Ն.Ք. 54 թուականին Մարկոս Կրասսոսը «Եփրատի վրայ գցեց կամուրջ ... Երանով տեղափոխեց զօրք եւ գրաւեց ... Միջագետքի քաղաքներ ... Նրանցից մէկում ... սպանուեց Խարիւր հռոմէական զինուոր ... Յոյներն այդ քաղաքը կոչում էին Զեմոդոտիս» (Plut., Crass., XVII):

Հռոմէացիները երթուղին (Յկ. 1), համաձայն Դիոն Կասսիոսի, դէպի Միջագետք՝ Նիկեփորիոնի, Զէնոդոտիայի եւ Իսնէի վրայով, վկայում է, որ նրանց կարեւորագոյն նպատակը Եդեսիայի մերձակայքի նուաճումն էր, ապա, իրադարձութիւնների յաջող ծաւալման դէպքում, երթն էր դէպի հարաւ, հնարաւոր

կը, երան բնորոշ պատմական ատաղձը, ապա յետոյ այս վստահելի կադապարի մէջ տեղադրել սկզբնաղբիւրներում շարադրած պատմական դէպքերը եւ կերպարները:

- 7 Հռոմէական աղբիւրներում սովորական երեւոյթ է հայերին եւ միւս արեւելեան ժողովուրդներին ընդհանուր հաւաքական անունով Պարթեւներ կոչել: «Պարթեւներ» մերթ ցշմանկում է հիւսիսիսրաւական փոքր պետութիւն, յաճախ՝ տէրութիւն, լայն առումով՝ նրա բոլոր հպատակները, միջնդեռ փոքրատառով՝ «պարթեւներ» կը նշանակէր իրաւական ցեղերից մէկը: Մեր աղբիւրները, ինչպէս նաեւ մերօրեայ հեղինակները յաճախ այս տարբերութիւնն անտեսում են:

է, դէպի Սելեւկիա Տիգրիսի ափին: Այս մարզի սատրապը «պարտուեց ի ինէ կոչուած մի ամրութեան մօտ, կռուելով փոքրաթիւ հեծեալներով, վիրաւորուեց եւ փախաւ, անձամբ հաղորդելու արքային նրա կատարած արշաւանքի լուրը» (Dio Cass., XL, 12.1-2; 13. 1-2)⁸:

Նկար 1. Տարածաշրջանի փարտէսը Խառանի նակատամարտի օրերին

Սկզբնաղբիւրի հաղորդումից երեւում է, որ ճանապարհին հռոմէացիները զբաղեցրին մի քանի բերդ ու բնակավայր, եւ

8 Քաղաքներից մի քանիսի կայազորները արագ յաղթուեցին «եւ յատկապէս յունական քաղաքներին» (Dio Cass., XL, 13.1): Ընդհակառակը՝ միւսներն էլ դիմադրեցին ու կոտորեցին մուսոնդներին. Զէնոդոտիայի բնակիչները հռոմէացիներից «ոմանց հրաւիրեցին, յայտնելով, որ իբր ապստամբում են (արքայից արքայի դէմ – Հ. Յ.), բայց երբ հռոմէացիները մտան քաղաք, ձերբակալեցին նրանց ու ոչնչացրին» (Dio Cass., XL, 13.2):

տեղական սահմանապահ ուժերի ու հռոմէացիների միջեւ տեղի ունեցաւ բախում, որից յետոյ, նահանջի եւ հակահարուածի բընորոշ հնարքով պաշտպանողները նահանջեցին: Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է, թէ Կրասսոսի «գետն անցնելը անսպասելի էր քարքարոսների համար, ոչ մի իսկական պահակագործ չկար այնտեղ» (Dio Cass., XL, 12. 2): Իրականում, նման կարեւոր ռազմավարական կէտում սահմանն անհնարին էր անպաշտպան թողնել, որի մասին վկայում է Մովսէս Խորենացին. Աբգարը «Յայնժամ շինէ քաղաք գտեղի պահպանութեան գնդին Հայոց, ուր յառաջագոյն գգուշանային Եփրատու ի Կասսիոսէ, որ կոչի Եդեսիա»⁹:

Այս երկրի սատրապին, որ հայ էր, դեռ առիթ կունենանք հանդիպել ստորեւ, նաեւ կը պարզուի, թէ ո՛ւմ կարգադրութեամբ էր նա եկել այստեղ եւ ո՛ր արքային էր շտապել հաղորդելու հռոմէացիների ներխուժման լուրը: Սկզբնաղբիւրը փաստում է, որ իր տրամադրութեան տակ ընդամէնը մի քանի հեծեալ ունենալով, այս սատրապը մարտի բռնուեց թշնամու ուժերի հետ: Ընդ որում, սատրապը վերաւորուեց, սակայն ոչ լրջօրէն, քանի որ արշաւելու էր տասնեակ մղոններ, հանդիպելու արքային: Այս դրուագը ցոյց է տալիս, որ սատրապի փոքրաթիւ զօրախումբը մարտին զուգահեռ կատարեց հետախուզում եւ վերադարձաւ վերադասի մօտ՝ հաղորդելու համար հռոմէացիների ներխուժման չափերի եւ հետեւանքների մասին:

«Այդ ժամանակ Կրասսոսը ուրիշ ոչ մի վնաս ո՛չ կրեց, ո՛չ էլ պատհանեց: Այնուամենայնիւ, նա կը հպատակեցնէր նաեւ Տիգրիսից այս կողմ գտնուող միւս երկրները եւս, եթէ նա օգտուած լինէր իր արշաւանքի քափից եւ այդ ամէնի պատհառով քարքարոսներին (համակած) խուճապից, ինչպէս եւ եթէ ձմեռէր այդ նոյն երկրում

9 ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, ԱԲԵՂԵԱՆ, Մ. - ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Ս., (աշխտ.), Տիգրիս 1913, Բ., իէ: Հմմտ. Աբգարը «քաղաք է դարձնում այն տեղը, որտեղ առաջ Հայոց գունդը պահպանում էր Եփրատի անցքը Կասսիոսի դէմ, որ եւ կոչուեց Եդեսիա»: Տե՛ս ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց պատմութիւն, ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ, Ս., (խմբ., ներած. եւ ծմբ.), Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան 1981, 174: Այստեղ յիշատակուած Կասսիոսը համապատասխանում է Գալոս Կասսիոս Լոնգինին՝ Խառանի ճակատամարտում Կրասսոսի զինակցին, ով սկզբում հռոմէական բուհատոր էր, իսկ յետագայում էլ՝ Յուլիոս Կեսարին սպանած սենատորներից մէկը:

և աշխուրջ հետևելը իրադարձութիւններին: Մինչդեռ այժմ մա գրաւեց (այն վայրերը), ինչ կարողացաւ (յանկարծակի) արշաւանքի միջոցով, և հոգ չտարաւ ո՛չ մնացածը (նուանելու), և ո՛չ իսկ (ա՛րդէն նուանածի) մասին, այլ գերադասեց Միջագետքում դանդաղել և փափագեց Սիրիայում ծուլանալ, դրանով իսկ պարթեւներին ժամանակ ընձեռեց պատրաստուելու և երկրում թողնուած զինուորներին վնաս հասցնելու» (Dio Cass., XL, 13.3-4):

Արդարացուցիչ խօսքերի հետեւում դժուար չէ տեսնել, թէ ինչպէս հռոմէացիները այս անսպասելի յարձակման ընթացքում գրաւած ամրութիւնները մէկը միւսի հետեւից կորցնելով դուրս նետուեցին հիւսիսային Միջագետքից դէպի Սիրիա:

Ըստ երեւոյթին, այս ժամանակ արդէն հռոմէացիները առասպելներ էին հիւսում թշնամու անյաղթահարելիութեան, արագութեան ու ճարպկութեան մասին: «Միջագետքի քաղաքներից ... եկան մագապուրծ եղած մի քանի զինուորներ՝ տագնապալի լուրերով: Նրանք իրենց սեփական աչքերով տեսել էին քշմամիների անհամար կուտակումներ և վկան էին այն մարտերի, որ տուել էր քշմամին քաղաքների վրայ գրոհելիս: Այս ամէնը նրանք հաղորդում էին, ինչպէս ընդունուած է, չափազանցուած ու սարսափելի երանգներով, հաւաստելով, իբր թէ հետապնդող պարթեւներից փախչելն անհնար է, իրենք էլ փախուստի դիմելիս անորսալի են, իբր թէ նրանց տարօրինակ նետերն անտեսանելի են թռչելիս, ու մինչև որ կը նկատես նետաձիգին, խոցում են ամէն ինչ, ինչ որ կը պատահի իրենց ճանապարհին, իսկ զրահաւորուած հեծեալների սպառազինութիւնն այնպիսին է, որ նրանց նիզակներն ամէն ինչ ծակում են, իսկ նրանց զրահը դիմանում է ցանկացած հարուածի» (Plut., Crass., XVIII):

Այսպէս, հռոմէացիներին առաջին արշաւանքը, որի նպատակն էր նուաճել Հայոց արքայից արքային ենթակայ Միջագետքը, ձախողուեց, և նրանք նահանջեցին Եփրատի միւս ափը: «Կրասսոսը վերադարձաւ Սիրիա ձմեռելու» (Plut., Crass., XVII): Նոր զինուժ հաւաքելու և նրա մասին հոգ տանելու համար Կրասսոսը Ասորիքում բռնութեամբ գանձում էր միջոցներ: Մեղադրում էին Կրասսոսին նաեւ նրա արարքների համար Սիրիայում, որոնք աւելի շատ վայել էին գործարարին, քան թէ զօրավարին: Քանզի մա ո՛չ զբաղւում էր իր զինուած ուժերը ստուգելով, ո՛չ էլ մրցումներում զինուորներին մարզելով, այլ հաշւում էր քաղաքներից ստա-

ցած եկամուտը եւ օրեր շարունակ կշռում ու չափում էր Հիերապոլիսի աստուածուհու գանձերը, ֆաղաֆներին ու կառավարիչներին կարգադրում էր կատարել զօրակոչ, իսկ յետոյ էլ փողի դիմաց ազատում էր նրանց այդ պարտականութիւնից: Այս ամէնով Կրասսոսն իրեն անուանարկեց եւ արժանի դարձաւ անարգանքի» (Plut., Crass., XVII):

Յաջորդ տարուայ՝ ն.Ք. 53ի գարնանը, երբ Եփրատի ափերին կրկին նկատուեցին հռոմէացիների տեղաշարժեր, աւելի որոշակի, երբ «Կրասսոսը սկսեց կուտակել զօրքերը, դուրս հանելով ձմեռանոցներից, նրա մօտ յայտնուեցին Արսակի¹⁰, – աւելի ճիշտ, արքայից արքայի (Հ. Յ.), – դեսպանները, սպանուելով, որ պատերազմը կը լինի դաժան ու անգիշում» (Plut., Crass., XVIII)¹¹, եթէ հռոմէացիները նորից փորձեն գետանց կատարել դէպի իրենց տիրոջները: «Արտաքազը՝ Հայոց արքան», աւելի ճիշտ, նրա դեսպանները, ժամանել էին հռոմէացիների «նամբարը 6000 հեծելալների ուղեկցութեամբ. սրանք, ինչպէս կոչում էին, արքայի քիկնապահներն էին (դրանիկ գունդը – Հ. Յ.) եւ ուղեկցողները» (Plut., Crass., XIX): Կրասսոսը «սկսեց պարծենալ, որ պատասխանը կը տայ Սելեւկիայում», հիմնաւորելով սա, «թէ կանցնի Միջագետքով, որտեղ, մնացել են շատ քաջ հռոմէացի զինուորներ» (Plut., Crass., XIX)¹²: Այն ժամանակ «արքայից արքայի աւագ բանագնաց Վագիսը¹³ ծիծաղեց եւ, ցոյց տալով նրան (Կրասսոսին – Հ. Յ.) իր ձեռքի վեր պարգած փիք, ասաց. “Աւելի շուտ այստեղ մագեր կանեն, Կրասսոս, քան թէ դու կը տեսնես Սելեւկիան”: Սրանից յետոյ դեսպանները վերադարձան Թագաւորի մօտ...» (Plut., Crass., XVIII):

10 Աւանդաբար, Պարթեւների բոլոր Թագաւորները կրում էին Արսակ (Արշակ) գահանունը: Տիգրան Մեծը եւս ընդունուել է որպէս Պարթեւների Թագաւոր:

11 Հմմտ.՝ Օրդէսը Կրասսոսի մօտ, «Սիրիա դեսպաններ ուղարկեց, մեղադրելով նրան ներխուժման համար եւ պահանջեց յայտնել պատերազմի պատճառները» (Dio Cass., XL, 16.1):

12 Հմմտ.՝ «Քայց Կրասսոսը պատասխանեց նրան (Օրդէսին, իմա՝ Արտաւազդին – Հ. Յ.), թէ պատերազմի պատճառը կը յայտնի Սելեւկիայում... Եւ պարթեւներից մէկը իր ձախ ափին միւս ձեռքի մատներով խփեց ու նրան պատասխանեց, թէ՝ “Աւելի հեշտ այստեղ մագեր կը բուսնեն, քան դու կ'իյնես Սելեւկիայում”» (Dio Cass., XL, 16.3):

13 Հնարաւոր է Բագ(ո)սս ձեւը. այսպէս էր կոչում մի հայ զօրավար, որ Ն.Ք. 90ականներին Կապադովկիայում պատերազմում էր Սուլլայի դէմ:

Բանակցութիւններից երեւում է, որ Կրասսոսը իր արշաւանքը ձեռնարկել էր առանց Հռոմի ծերակոյտից համաձայնութիւն ստանալու¹⁴, որ քաջ յայտնի էր դարձել արքայից արքային¹⁵: «... դեսպանները վերադարձան թագաւորի մօտ ... ու յայտարարեցին որ առջեւում սպասում է պատերազմ» (Plut., Crass., XVIII): Այս միեւնոյն դեսպանութեան մանրամասները Պլուտարքոսի երկում տրոհուած են երկու մասի, իբր թէ հռոմէական ճամբար են ժամանել երկու տարբեր դեսպանութիւններ, պարթեական եւ հայկական, իսկ իրականում սա մի դեսպանութիւն էր՝ ուղարկած հռոմէացիներին սաստելու արքայից արքայ Արտաւազդի կողմից, իսկ Արսակը պէտք է լինի նոյն Արտաւազդը:

Այս անգամ հռոմէացիները շարժուեցին դէպի Եփրատի հոսանքն ի վեր, աւելի հիւսիս, մօտենալով Կոմմազենէին՝ Երուանդունի հարստութեան արքաների մի շառաւղի պատկանող փոքր, սակայն վերին աստիճանի կարեւոր ռազմավարական դիրք գրաւող պետութեանը: Նրա արքան Մեծ Հայքի տէրութեան դաշնակիցներից էր սկսած Տիգրան Մեծի գահակալութեան օրերից: «Կրասսոսը զօրքը գետնացի էր ենթարկում Զեւգմայի մօտ» (Plut., Crass., XIX): Հաւանաբար, Կրասսոսը մտադրուել էր գրաւել Զեւգմայի հանդիպակաց՝ ձախ, ափին գտնուող Սելեւկիա քաղաքը եւ նախ առաջանալ դէպի հիւսիսային Միջագետքի կարեւոր

14 «Իսկ Կրասսոսը... արշաւեց պարթեւների վրայ, թէպէտ նրանց դէմ ոչ մի մեղադրամբ չէր կարող յարուցել, ոչ էլ պատերազմ էր յայտարարել» (Dio Cass., XL, 12. 1): Կրասսոսը գիտէր, թէ թագաւորին, «որ գահին նոր հաստատուած էր, կարելի է հեշտութեամբ գերեւարել: Ուստի եւ անցաւ Եփրատ գետը եւ առաջացաւ Միջագետքի շատ խորքերը, ասպատակելով եւ ամայացնելով այդ (երկիրը)» (Dio Cass., XL, 12.2):

15 Արքայից արքայի դեսպանները Կրասսոսին ծանօթացնելով գահակալի սեղմ նամակին՝ հաղորդեցին, «որ եթէ զօրքն ուղարկուած է հռոմէական ժողովրդի կողմից, ապա պատերազմը կլինի դաժան ու անգիշում, իսկ եթէ, ինչպէս իմացուել է, Կրասսոսը զենք է բարձրացրել պարթեւների (պէտք է հասկանալ հայերի եւ նրանց բոլոր դաշնակիցների – Հ. Յ.) դէմ եւ զաւթել է նրանց հողերը ոչ հայրենիքի կամքով, այլ սեփական շահի համար, ապա Արսակը զսպում է պատերազմելու իր մղումը եւ, յարգամբի տուրք մատուցելով Կրասսոսի տարիքին, հռոմէացիներին է վերադարձնում նրանց զինուորներին, որոնց աւելի շուտ հսկում են, քան թէ դնում հսկիչ ծառայութեան: Երբ Կրասսոսը սկսեց պարծենալ, որ պատասխանը կը տայ Սելեւկիայում ...» (Plut., Crass., XVIII):

կենտրոններից մէկը, հնարաւոր է Մծբինը կամ Տիգրանակերտը: «Մի քանի լրտեսներ վերադառնալով հետախուզութիւնից, հաղորդեցին, որ տեղամէջ ամայի է, սակայն մկատուում են կարծես թէ շրջադարձ կատարած եւ հետապնդումից հեռացած շատ ձիերի ոտմահետքեր» (Plut., Crass., XX):

Իբր արշաւանքի սկզբում բոլոր նախանշանները (բայց իրականում Հայոց արքայից արքայի դեսպանները) Կրասսոսին յուշում էին հրաժարուել իր ծրագրից (Plut., Crass., XIX: XXIII; Dio Cass., XL, 17.1-5; 18.1-5; 19.1-4): Օրինակ, Եփրատն անցնելիս քանդուել էր կամուրջը, բայց իր զինուորներին փորձելով քաջալերել, Կրասսոսը ասաց, թէ «Մի՛ խռովէք, զինուորացիներ, եթէ կամուրջը քանդուել է, եւ մի՛ կարծէք, թէ դրա մէջ որեւէ վատ կանխանշան կայ, քանզի ես ինքս երդուելով ձեզ ասում եմ, որ իմ վերադարձը պէտք է կատարեմ Հայաստանի վրայով» (Dio Cass., XL, 19.1):

Մարկոս Կրասսոսի ծրագիրը նոյնն էր, ինչպէս մօտ մէկուկէս տասնամեակ դրանից առաջ Լուկուլլոսինը, գրաւել Մեծ Հայքի կայսրութեան կենտրոնով ձգուող կենսատու այն մայրուղին, որ Հիւսիսային Միջագետքով անցնում էր դէպի Իրանական աշխարհի խորքերը եւ հնդկական սահման, եւ կաթուածահար անել նրանով իրականացուող զինուժի եւ խաղաղ բնակչութեան տեղաշարժը: Սա, ի հարկէ Արտաւազդ Բ.ը եւ նրա դաշնակից արքաները չէին կարող թոյլ տալ:

Սկզբում հռոմէացիները չունէին յստակ տեղեկութիւն հայկական եւ պարթեական ուժերի թուաքանակի մասին եւ թէ որտեղ էին նրանք կենտրոնացած: Կասսիոսը¹⁶ խորհուրդ էր տալիս Մարկոս Կրասսոսին «Թէ լաւագոյնը զօրքը պահելն է կայազօրային ջոկատներով հսկուող քաղաքներից մէկում, մինչեւ որ թշնամու մասին մա չստանայ որեւէ հաւաստի տեղեկութիւն, իսկ եթէ չստացուի, ապա շարժուել դէպի Սելեւկիա՝ գետին գուզընթաց» (Plut., Crass., XX):

Ըստ երեւոյթին, հէնց այս ժամանակ է, որ նոյն պահանջներով Կրասսոսի մօտ ուղարկուեց երկրորդ դեսպանութիւնը, այս անգամ Աբգարի գլխաւորութեամբ: Կրասսոսի մօտ «եկաւ Աբգար անունով արաբական ցեղապետը» (Plut., Crass., XXI): Թէ ո՞վ էր այս Աբգարը, կարծում ենք հայագիտութեան համար խնդիրը

կարելի է լուծուած համարել: Իր աշխարհակալութեան զարկերակը՝ Հիւսիսային Միջագետքը, Տիգրան Մեծը, ըստ երեւոյթին, դարձրել էր մի ռազմա-քաղաքական միաւոր, յանձնելով իր առաւել վստահելի մարդկանցից մէկին՝ Գուրաս եղբօրը (Plut., Crass., XXI)¹⁷: Տեղանքն էլ ամրացրել էր վրանաբնակ արաքներով եւ ուրիշ վերաբնակիչներով: Պատմաբան Յ. Աստուրեանը Տիգրանի եղբայր Գուրասի անունը վերականգնել է Խուրս կամ Գոռ ձեւով¹⁸: Այն էլ սերտ աղերսներ է ստանում Աբգար (բառացի նշանակում է կաղ), աւելի ճիշտ, Ագբար անուան հետ, որ արաբական միջավայրում բառացի նշանակում էր Գոռ¹⁹:

Դեսպան Աբգարը կրասսոսին հասկացրեց, որ արքայից արքայ Արտաւազդը մօտերքում է: Հայերի, այդ թւում նաեւ Աբգարի, եւ պարթեւների փոխամաձայնեցուած ուժերը, կենտրոնացած երեք կէտերում, հեռահար ուղեկցում էին հռոմէացիներին: Արտաւազդի զօրավարները հռոմէացիներին ուղղորդում էին դէպի արեւելք, սահմանափակելով նրանց հիւսիսից՝ Հայկական Տաւրոսի ճիւղաւորումներից, եւ հարաւից՝ տափաստանից այնկողմ գտնուող խոշոր քաղաքներից: Աբգարին «թագաւորի ... զօրավարներն ուղարկեցին այն նպատակով, որ ուղեկցելով կրասսոսին, նա փորձի նրան մղել գետից եւ բլուրներից հնարաւորին չափ հեռու՝ դէպի անծայրածիր հարթավայրը, որտեղ կարելի կը լինէր նրան շրջապատել» (Plut., Crass., XXI): Դաշնակիցների առաջապահ զօրամասը որոշ տարածութեան վրայ ծպտուած հետեւում էր հակառակորդին «եւ հռոմէացիներին տանում էր հարթավայրով՝ սկզբում յարմար եւ թեթեւ, իսկ յետոյ ծայրայեղ դժուարին ճանապարհով» (Plut., Crass., XXI):

17 ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Յ., *Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան սկզբից մինչեւ Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում* (66 թ. մ.թ.), Երկեր, Ա., Երևան 1977, 155:

18 ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ, Յ., *Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդ մէջ Հայաստանի եւ Հռոմի մ.թ. մինչեւ 428 յ.թ.*, Ս. Ղազար, Վննետիկ 1912, 69: Գիտնական ըստ երեւոյթիմ օգտուել է Խորենացու Հայոց պատմութեան Բ., ԻԶ. Հատուածից, սրա վերաբերեալ տե՛ս ՄԻՔԱՅԷԼ ԶԱՄԶԵԱՆՑ, *Հայոց պատմութիւն*, Ա., Երևան 1985², 277:

19 Սրա մասին աւելի մանրամասն տե՛ս ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Հ., *Արշալոյս Էրիստոնէութեան* (Հայաստանում մոր հաւատքի պատմամշակութային մախադրեալներն ու զանազան դրսեւորումները), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրտ., Երևան 2017, 28-64: Աբգարի մասին՝ 48-53:

Բացի այդ, Կրասսոսը, իբր թէ Արգարի շուրթերից իմացաւ եւ հակուեց այն մտքին, որ «հարկաւոր է շտապել, քանի դեռ արքան ի մի չի բերել իր բոլոր ուժերը, քանի որ այժմ ձեր (Հռոմէացիներին – Հ. Յ.) դիմաց նետուած են միայն Սուրենը եւ Սլաֆը, յանձնարարութիւն ունենալով իրենց վրայ հրաւիրել ձեր ուշադրութիւնը, իսկ ինքը՝ արքան, ամենեւին էլ չի երեւում» (Plut., Crass., XXI):

Պլուտարքոսի Զուգակշիռքից յայտնի է դառնում եւս մի կարեւոր հանգամանք: Չնայած նրա արած այն ենթադրութեանը, թէ պարթեւների թագաւորը տեղեկանալով դէպի Արեւելք Կրասսոսի ձեռնարկած արշաւանքի մասին, ուղղուեց դէպի Հայաստան, աւերելու այս երկիրը, իրականում Օրոդէսը շտապում էր հանդիպելու Արտաւազդին, ըստ երեւոյթին, իրենց ուժերը հռոմէացիներին դէմ համակարգելու՝ «ի մի բերելու» համար: Օրոդէսին «վայել չէ ... պատերազմի դուրս գալ Արտաւազդի դէմ, յարձակուել Հայոց գիւղերի վրայ եւ դրանք ամայացնել»: Իրականում թագաւորը (Օրոդէսը – Հ. Յ.), ինչպէս երևում է ... կարծես թէ դարան է մտել ապագայի սպասումով, իսկ Սուրենին ուղարկել է առաջ մարտի մէջ չափելու համար հակառակորդի հետ իր ուժերը եւ շեղելու նրան հանապառից» (Plut., Crass., XXI): Արքայից արքայ Արտաւազդը եւ նրա դաշնակից Օրոդէսը անձամբ պատերազմի դաշտում ներկայ չէին, այլ այնտեղ էին ուղարկել իրենց վերոյիշեալ զօրավարներին:

Պլուտարքոսին՝ յաջորդ դրուագի առնչութեամբ, հարկաւոր կը լինէր ինչ-որ կերպ բացատրութիւն տալ, մեկնաբանել, թէ ո՞րն էր Կրասսոսի զայրոյթի պատճառը Արտաւազդի նկատմամբ, թէեւ, եթէ վստահենք պատմիչին (իսկ սա տուեալ խնդրում անլուրջ է), Հայոց գահակալը հռոմէացիներին արել էր բաւական նպաստաւոր առաջարկ, որ հռոմէացի զօրավարը խոնարհեց. սակայն պատմիչի խօսքերի հետեւում դժուար չէ տեսնել, որ Արտաւազդը Կրասսոսին չէր տուել որեւէ շահեկան խոստում: Յատկանշական է Պլուտարքոսի հետեւեալ հաղորդումը. «այս ժամանակ ներկայացան նաեւ Հայոց Արտաքազի դեսպանները եւ պատմեցին, թէ որչափ նա տուժում է ... Օրոդէսից. չունենալով հնարաւորութիւն օգնութիւն ուղարկելու Կրասսոսին, նա խորհուրդ է տալիս սրան կամ, որ լաւագոյնն է, ետ դառնալ եւ միանալով հայերին, միասնական պայքարել Օրոդէսի դէմ, կամ էլ գնալ առաջ, սակայն այս դէպքում միշտ մամբարել քարձումքների վրայ, խուսափե-

լով հեծելագործի համար յարմար տեղանքից»։ Աւելի քան անտրամաբանական է ի պատասխան սրան հնչող Կրասսոսի արձագանքը. «Սակայն Կրասսոսը զայրոյթով լցուած եւ անխոհեմութեամբ համակած՝ ի պատասխան ոչինչ չգրեց եւ ընդամենը կարգադրեց ասել, որ այժմ նա ժամանակ չունի Հայաստանի համար, սակայն աւելի ուշ նա կերեւայ այնտեղ Արտաքազի նկատմամբ հաշուեյարդար տեսնելու՝ նրա դաւաճանութեան համար» (Plut., Crass., XXII)։ Զաւեշտական է։ Բաւական չէ, որ հռոմէացիները յարձակուել են արքայից արքայ Արտաւազդի տիրոյթների վրայ, նա դեռ յորջորջուած է դաւաճան, այն բանի համար, որ հռոմէացիներին օգնում է նուաճելու օրէնքով իրեն պատկանող տէրութիւնը։ Հասկանալի է, որ արհեստական իրար սոսնձուած դրուագներին եւ դրանք կամրջող անտրամաբանական ու մտացածին դատողութիւնների ստուերում Կրասսոսի զայրոյթը իրական պատմական հիմքեր ունի, սակայն պատճառը եղել է Արտաւազդի կոշտ հակահարուածը հռոմէացիների նկատմամբ ամէնուրեք եւ բոլոր հնարաւոր եղանակներով²⁰։

Շուտով հետախոյզները Կրասսոսին հաղորդեցին վերին աստիճանի տհաճ մի լուր. «նրանք վերադարձան տեղեկացնելով, որ միւսները ջարդուած են թշնամու կողմից, որ իրենք դժուարութեամբ փրկուեցին փախուստի դիմելով, իսկ թշնամիները մեծ քաղմութեամբ վստահ շարժուում են հռոմէացիների վրայ։ Բոլորը տագնապահար եղան, իսկ Կրասսոսը ...սկսեց զօրքերը արագ բերել մարտական կարգի» (Plut., Crass., XXIII)։

Պլուտարքոսի խօսքերով, հռոմէական բանակն իր ճամբարից դուրս գալով՝ շարժուեց հիւսիսային Միջագետքով դէպի արեւելք։ Շուտով տեղեկանալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին՝ ապշահար Կրասսոսը ձեռնամուխ եղաւ իր զօրքը մարտական կարգով դասաւորելուն։ Սկզբում նա մտադիր էր ընդ-

20 Այն, որ հռոմէացիներին սպասում էր դաժան փորձութիւն, երեւում է Արգարի շուրթերը դրած Պլուտարքոսի խօսքերից։ Հռոմէացիների տըրտուեջը տեսնելով Արգարը յայտարարում է. «Կարելի է կարծել, դուք երեւակայում էք, թէ քայլում էք հայրենի Կամպանիայով, եթէ այդքան կարօտել էք աղբիւրների ջուրն ու առուակները, ծառերի սաղարթը, քաղնիքներն ու հիւրասնները, մոռանալով որ դուք հասել էք արաբների ու ասորեստանցիների սահմանները»։ Այսպէս Արգարը դաս տուեց հռոմէացիներին եւ ... ձին հեծնելով հեռացաւ...» (Plut., Crass., XXII)։

լայնել ճակատը՝ թեւերում տեղաւորելով հեծելազօրը, սակայն շուտով այլ վճիռ կայացրեց, ստեղծել խոր քառէ (այնպէս, ինչպէս վարուեց Լուկուլլոսն Արածանիի փոխին), իւրաքանչիւր կողմում տեղաւորելով տասներկուական կոհորտ²¹ եւ հեծելազօրի մի ջոկատ. ընդ որում՝ ամէն մի կոհորտի մէջ նաեւ ներմուծեց մօտ 55 հեծեալ (Plut., Crass., XXIII): Եթէ ի նկատի ունենանք, որ հռոմէացիներն իրենց այս արեւելեան արշաւանքն սկսեցին եօթ լեզէոնով²², չորս հազար հեծեալով եւ նոյնքան թեթեւագէն հետեւակով (Plut., Crass., XX), ապա եօթանասուն կոհորտից քառասունութը դասաւորուած էր չորս կողմից. հետեւաբար, քառէի ներսում ստորաբաժանումների խտութիւնը աւելի թոյլ էր (22 կոհորտ), քան այս միջուկը շրջապատած օղակի մէջ:

Զօրքի ձախ մասը ղեկավարում էր Կասսիոս Լոնգինը, կենտրոնը՝ ինքը, տարեց Մարկոս Կրասսոսը, իսկ աջ թեւը՝ հրամանատարի որդին, Պուբլիոս Կրասսոսը (ՅԼ. 2)²³:

Այսպէս, աղբիւրներից պարզուում է, որ հռոմէական բանակը կազմում էր մօտ 50.000 մարդ: Պարթեւների թագադիր ասպետ Սուրէնն էլ ունէր 1000 ծանրագէն հեծեալ եւ աւելի շատ թեթեւ հեծելազօր. այս հեծեալները եւ նրանց օժանդակող մարդիկ եւ ստրուկները միասին կազմում էին 10.000 մարդ (Plut., Crass., XXI): Այս թուերը նոյնպիսի տարակուսանք են առաջացնում, ինչպէս Հայոց եւ Պարթեւաց արքաների եւ Կրասսոսի վարքագիծը: Եթէ հետեւենք արեւելեան հեծեալ բանակների զօրատեսակների համամասնութեանը, ապա Սուրէնի թեթեւ հեծելազօրը ծանրագէնին թուապէս կարող էր գերազանցել չորս, առաւելագոյնը հինգ անգամ²⁴:

21 Կոհորտը հռոմէական բանակի մարտավարական գորամիաւորումներից է, կազմելով մօտ 600 մարդ կամ լեգէոնի՝ ամենամեծ մարտավարական միաւորի, մէկ տասներորդ մասը:

22 Լեգէոնը տարբեր դարաշրջաններում կազմուած էր տարբեր չափի զինուժից, նշուած ժամանակ այն ներառում էր մօտաւորապէս 6000 մարդ:

23 Ճակատամարտի համեմատաբար հակիրճ վերլուծութիւնը տե՛ս ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ, Հ., Հայոց պատերազմները եւ ռազմարուեստը Տիգրան մեծի օրով, Երեւան, 2013, էջ 148-153:

24 Հմմտ՝ Արգալը համոզեց Կրասսոսին «յարձակուել Սուրէնի վրայ, քանի որ սա գտնուում էր մօտակալում եւ քիչ զօրք ուներ» (Dio Cass., XL, 20. 4; 21. 1):

լու իրական դէպքերը, եթէ քննական մօտեցում կիրառուի ընձեռած եւ յոյժ արժէքաւոր տուեալների նկատմամբ:

Կրկին կարեւոր է փաստել, որ Մարկոս Կրասոսը յարձակուել էր ոչ թէ Պարթեւների տէրութեան վրայ, որ հնարաւոր կը լինէր քաղաքական եւ պատմական այլ իրավիճակում, Պլուտարքոսի ապրած դարաշրջանում, այլ Տիգրան Մեծի ստեղծած կայսրութեան վրայ:

Բնական է, որ այս ներխուժմանը առաջինը պէտք է արձագանքէր հէնց Հայոց արքայից արքան: Պարթեւների արքայի մեկնելու պատճառը բուն Հայաստան կամ Արտաւազդի զօրակայանը, ոչ այլ ինչ էր, քան իր վերադասի՝ Արտաւազդի հետ հռոմէացիների դէմ գործողութիւնների համատեղ ծրագիր մշակելն ու այն գործի մէջ դնելը: Դրա համար էլ՝ աղբիւրների տեղեկութիւնների մէջ եւ դրանց ետեւում անխուսափելի է հիւսիսային Միջագետքում տեսնել հայկական եւ դաշնակից պարթեւական զինուած ուժեր: Այլ կերպ ասած՝ այստեղ համատեղ ուժեւորով Կրասոսին դիմագրաւելու էին գալու Արտաւազդ Բ-ի մէկ կամ մի քանի զօրավարներ իրենց զինուորով, դաշնակից Պարթեւների զօրաբանակը եւ Եդեսիայի կառավարիչ Արգարի բանակը: Այս բոլորն, ի հարկէ տեսանելի է սկզբնաղբիւրներում, սակայն այնպէս է մատուցուած, որ ստացուած է, թէ Կրասոսին կանգնեցրել եւ ջախջախել է Սուրէն զօրավարն իր անհամեմատ փոքրաթիւ ուժերով:

Արդ, ո՞րքան էր կազմում Կրասոսի դէմ հանած հայկական բանակը եւ ո՞վ էր նրա հրամանատարը: Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ սկզբում Կրասոսին ընդառաջ է գնացել Արտաւազդ Բ-ի 6.000 թիկնապահ հեծելազօրը՝ արքայի ուղեկիցներով հանդերձ, թագաւորն ինքն էլ իբր թէ մտել է հռոմէական ճամբարը՝ համոզելու Մարկոս Կրասոսին մի աւելի ձեռնտու տարբերակ: Պլուտարքոսն աւելացնում է, որ Արտաւազդը նաեւ հռոմէացի զօրավարին խոստացել է լրացուցիչ 10.000 զրահաւոր հեծելազօր եւ 3.000 հետեւակային, որ հպարտ հռոմէացին մերժել է (Plut., Crass., XIX): Պէտք է կարծել, գրեթէ այսքան՝ 18.000-20.000 են եղել այն հայկական ուժերը, որոնք դուրս են եկել ոչ թէ Կրասոսին ողջունելու, այլ կանգնեցնելու եւ ետ մղելու: Ի հարկէ, այն կազմուած էր ծանր եւ թեթեւ հեծելազօրից²⁶: Եթէ

26 Այս զօրքի մէջ Պլուտարքոսի նշած 3000 հետեւակայինների տակ, որոնց մասին հռոմէական հեղինակը, ըստ երեւոյթի, տեղեկացել է Արտա-

արքայից արքայ Արտաւազդին դաշնակից պարթեւական զօրամասերի հրամանատար Սուրէնը յետագայում յայտնի Հայաստանի նախարարական տներից մէկի՝ ծագումով Արշակունի Կամսարականների նախահայրն էր, ապա բուն Հայոց բանակի, հրամանատարը Սլաքն էր (Plut., Crass., XIX): Նա էր այն սատրապը, որն առաջինը բախուելով հռոմէացիների հետ եւ ընթացքից նրանց հետախուզելով՝ սրա մասին շտապ զեկուցել էր Արտաւազդին (Dio Cass., XL, 12.2): Սլաքի հայկական եւ Սուրէնի պարթեւական ուժերին պէտք է աւելացնել արքայից արքայի միւս դաշնակից եւ ազգական՝ Ագբար-Աբգարի զօրքը: Թէեւ Պլուտարքոսը նրան ներկայացնում է որպէս Կրասսոսի բանակում բուն դրած պարթեւական լրտես, կեղծ փախստակ, սակայն Դիոն Կասսիոսի համաձայն, նա եւս մասնակցել է հռոմէացիների դէմ մարտական գործողութիւններին (տե՛ս ստորեւ՝ Dio Cass., XL, 21.1 եւ 23.1):

Հռոմէացիները մօտեցան Բալխոս գետին: Նրանք առայժմ չէին կռահել, որ յայտնուել են դեռեւս Տիգրան Մեծի զօրակայաններում մանրամասն մշակուած մարտավարական ծուղակի մէջ, որ մի բարդ ու յստակ համագործակցող մասերից կազմուած ռազմական մեքենայի բազմաքայլ տեղաշարժերի, յարձակումների ու նահանջների համակարգ էր: Նոյն համակարգի անբաժան մասն էր թշնամու վրայ հոգեբանական ներգործութիւնը:

Հէնց որ հայ-պարթեւական զօրքը մօտեցաւ հռոմէացիներին, «ամբողջ հարթավայրը արձագանքեց խուլ դղրդոցով եւ սրտի քրքիռ առաջացնող աղմուկով: Քանի որ պարթեւները մարտից առաջ իրենց ոգեշնչելով՝ չեն հնչեցնում եղջիրներ եւ շեփորներ, այլ աղմուկ են քարճացնում, հարուածելով կաշուով պատած սնամէջ գործիքները (թմբուկ, դափ կամ փանդիռ – Հ. Յ.)²⁷, որոնց շուրջ կախուած են պղնձե ծնծղաներ: Այս գործիքները հանում են ինչ-որ ցածր սարսափազդու ձայն՝ (յիշեցնելով – Հ. Յ.) գազանի մոնչոցի

ւազդ արքայի թիկնապահ ուժերի մասին ստացած որեւէ վաւերագրից, Խառանի ճակատամարտի առնչութեամբ, ըստ երեւոյթին, հարկաւոր է հասկանալ եւս մի հեծեալ գունդ, որ օժանդակել է Հայոց բանակի հիմնական ուժերին:

27 Հմմտ՝ (Plut., Crass., XXVI): Այս նուագարանի արտաքին տեսքի վերականգնումը եւ յետագայ ճակատագիրը Մերձաւոր Արեւելքում տե՛ս հետեւեալ յօդուածում. НИКОНОРОВ, В. П., *Парфянские литавры*, - SYSITIA, Памяти Юрия Викторовича Андреева, “Алетейя”, Санкт-Петербург 2000, 167-174.

և որոտի ձայնի խառնուրդ: Պարթեւները լաւ գիտեն, որ քոլոր գգացումներից յատկապէս խողութիւնն է, որ հոգին հեշտութեամբ գցում է շիոքութեան մէջ, միւսներից աւելի շուտ քորքոռում նրա մէջ կրֆերը և գրկում այն ողջախոհ մտածելու ընդունակութիւնից» (Plut., Crass., XXIII): *Թշնամիները՝ «վախեցնելով հոռմէացիներին այդ ձայներով ... յանկարծ իրենց վրայից հանցին թիկնոցներով ֆողը և հակառակորդի առաջ երեւացին կրակի բոցի նման, իրենք՝ կուրացուցիչ փայլող մարգիտանալան պողպատից սարքած սաղաւարտներով և զրահով, նրանց ձիերը՝ պատած պղնձե և երկաթե զրահով»* (Plut., Crass., XXIV):

Սրան յաջորդած ճակատամարտը, Տիգրան Մեծի կողմից հռոմէական զօրավար Լուկուլլոսի նկատմամբ Արածանու ափերին տարած փայլուն յաղթանակի մանրամասների զուգահեռ վերլուծութեան շնորհիւ, այժմ հնարաւոր է դառնում յստակ բաժանել յաղթողների կողմից ծրագրաւորած և իրագործած յաջորդական փուլերի:

Ճակատամարտի ընթացքը և ընդհանուր պատկերը թոյլ են տալիս անել մի հետեւութիւն, որ հայերի ու դաշնակիցների ժամացոյցի նման յստակ արուած գործողութիւնները ղեկավարուել են մի ընդհանուր կենտրոնից, մի զօրահրամանատարի կողմից: Անշուշտ, տէրութեան բոլոր զինուած ուժերի հրամանատարը պաշտօնապէս արքայից արքան էր՝ Արտաւազդ Բ-ը, սակայն ռազմադաշտում նա չի մասնակցել մարտական գործողութիւններին, և հռոմէացիներին ճնշելու խնդիրն իրականացրել է նրա զօրավարներից մէկը: Օրինաչափ է, համաձայնելով զօրավարներից երկուսին Պլուտարքոսի տուած կարեւորութեանը, եզրակացնել, որ սրանց մէջ պէտք է փնտրել որոնուող ռազմահրամանատարին: Պէտք է ենթադրել, որ Արտաւազդի ենթակայութեան տակ հաւաքուած ուժերի գլխաւոր հրամանատարը Պլուտարքոսի և Դիոն Կասսիոսի յիշատակած և Արտաւազդի շրջապատում գտնուած Սլաքն էր (Plut., Crass., XIX; Dio Cass., XL, 12.2):

Զօրավար Սլաքը Սլկունիների նախարարական տան նահապետն էր և համաձայն Մովսէս Խորենացու՝ «Այլ մոռացաք և գոթմեայ Սլաքն անուանեալ այր, զոր ոչ կարեմ հաւաստեալ ասել, ի Հայկա՞յ եթէ յառաջագունից քան զնա եղելոց յաշխարհիս, զոր հին գրոյցքն պատմեն լինել. քայց էր այր քաջ: Զսա կարգէ սակաւ

արամբ Կահել զլեռնն եւ որսալ զօշոսն. որք անուանեցան Սկու-
նիք» (*Նորենացի, Բ., Ը.*)²⁸:

ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԽԼ

Շատ շուտով յայտնուած դաշնակիցների առաջին ձեռնար-
կումը ծանր հեծելազորի գրոհն էր հակառակորդի ճակատի
վրայ՝ դրան յաջորդող «փախուստով» եւ քառէի միջից թեթեւ-
զէն հռոմէացիներին դուրս կորզելով:

ա) Յարձակումը հռոմէացիների վրայ միաժամանակ ձեռ-
նարկուեց բոլոր կողմերից: Իրար յաջորդում էին թեթեւ հեծե-
լազորի գրոհները նետերով եւ ծանր հեծելազորի հարուածները
նիզակներով: Նիզակակիրները պատրաստուեցին քանդել թշնա-
մու շարքերը, «խախտել ու ետ մղել առաջին շարքերը, սակայն ...
նահանջեցին եւ, ձեւացնելով, թէ խուճապահար ցրում են այս ու
այն կողմ, հռոմէացիների համար աննկատ օղակում էին ֆառէն:
Կրաստուր հրամայեց թեթեւագէմներին նետուել թշնամու վրայ, սա-
կայն նրանք դեռ չէին հասցրել անգամ մի ֆանի ֆայլ առաջ վազել,
երբ հանդիպեցին նետերի ամպի: Նրանք ետ-ետ գնացին դէպի
ծանր հետեւակի շարքերը եւ սերմանեցին անկարգութիւն եւ շփոթ-
գործի մէջ, որ տեսնում էր, թէ ինչ արագութեամբ եւ ուժգնու-
թեամբ են թռչում պարթեւական նետերը՝ ջարդելով գէմքը եւ հա-
ւասարապէս խոցելով բոլոր պաշտպանիչ շերտերը, թէ՛ ամուր եւ
թէ՛ փափուկ: Իսկ պարթեւները ցրուելով՝ սկսեցին հեռուից բոլոր
կողմերից արձակել նետեր, գրեթէ նշան չբռնելով (հռոմէացիներն
այնքան կենտրոնացած ու խիտ էին կանգնած, որ անգամ կանխամ-
տածուած՝ դժուար էր վրիպել), ուժեղ ճկելով իրենց ամուր ու մեծ
աղեղները եւ սրանով նետին տալով ահռելի հարուածային ուժ:
Արդէն այդ պահին հռոմէացիների դրութիւնը գնալով դառնում էր
աղետալի. մնալով շարքի մէջ, նրանք ստանում էին վերքը վերքի հե-
տեւից, իսկ յարձակման փորձ անելիս, անգոր էին հաւասարեցնելու

28 ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, *Պատմութիւն Հայոց, Բ., Ը.*: Հմմտ.՝ «Բայց մոռա-
ցանք Սլաֆ կոչուած դժնեայ մարդուն, որի մասին հաստատ չեմ կարող
ասել, արդեօք Հայկի՞ց էր ծագել, թէ նրանից առաջ մեր աշխարհում
ապրողներից, որոնց գոյութեան մասին պատմում են գրոյցները. բայց
նա քաջ մարդ էր: Սրան քիչ մարդկանցով նշանակում է լեռը պահպա-
նելու եւ օշոք որսալու. սրանք կոչուեցին Սկունիներ»: Տե՛ս Մովսէս
Խորենացի, *Հայոց պատմութիւն, ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ, Ս.* (խմբ., ներած. եւ
ծանոթութիւն), 155:

մարտի պայմանները, քանի որ պարթևները փախչում էին՝ անդադար մետեր արձակելով» (Plut., Crass., XXIV):

Քանի դեռ Հռոմէացիները հաւատում էին, որ թշնամիները «սպառելով մետերի պաշարները, կամ ձեռնպահ կը մնան մարտի բռնուկուց, կամ էլ կանցնեն ձեռնամարտի, նրանք դեռ չէին կորցրել առնականութիւնը: Սակայն երբ յայտնի դարձաւ, որ մօտեւորում կանգնած են մետերով բռնուած քաղաքի ուղտեր, որտեղից էլ՝ մօտեմալով, դրանք վերցնում են առաջապահ մարտիկները, կրասսոսը սրա վերջը չտեսնելով թեւաթափ եղաւ: ... նա պահանջեց իր որդուն ամէն գնով ստիպել հակառակորդին մարտի բռնուել, քանի դեռ սա իրեն չի շրջապատել: Որովհետեւ պարթեւական հեծելազօրը գլխաւորապէս շարժուեց նրա վրայ, նրա դեկավարած թելը շրջանցելու եւ նրան թիկունից հարուածելու համար» (Plut., Crass., XXV):

Հռոմէացիները հոծ շարքերով նախ կանգնած էին նետերի տարափի տակ, իսկ փոքր-ինչ յետոյ նրանց աջ թեւը՝ անհանգստանալով, որ ախոյեանները իրենց շրջանցում են թիկունքից, շարժուեց թշնամու հեծելազօրի վրայ:

բ) Անջատուելով իւրայիններից՝ ութ մօտակայ կռուորտները, ինչպէս եւ 1300 հեծեալներ, «այդ թում» կեսարի ուղարկած 1000ը եւ 500 մետածիգներ, թեւանցուկ շարժումով ընկան թշնամու հետեւից»: Սակայն այս զօրաշարժը գլխաւորող երիտասարդ Պուբլիոս Կրասսոսը՝ զօրահրամանատար Մարկոս Կրասսոսի որդին, տեսաւ, թէ ինչպէս իրեն շրջապատելու պատրաստուող թշնամիները յանկարծ «շրջուեցին եւ շտապ հեռացան» (Plut., Crass., XXV): Պուբլիոս Կրասսոսը, «բղաւելով որ թշնամիները տեղի են տալիս, ընկաւ նրանց հետեւից, իսկ նրա հետ միասին մահեցնեց զգալի հեռանալով՝ Պուբլիոս Կրասսոսը նոր միայն հասկացաւ իր մարտավարական սխալը, երբ նկատեց թշնամու ետ վերադարձող նոյն հեծելազօրը եւ պահեստային թարմ աւելի մեծ ուժեր: Հռոմէացիները կանգ առան, մտածելով, որ խաբուելով իրենց փոքրաթուութեան վրայ թշնամիները «կանցնեն ձեռնամարտի», սակայն իրենք խաբուեցին (Plut., Crass., XXV): Հռոմէական բանակից անջատուած ստորաբաժանումների դէմ թշնամին դուրս բերեց իր ծանր հեծելազօրի մի մասը՝ զինուած նիզակներով, իսկ թեթեւ հեծելազօրի մի մասը պտտւում էր հռոմէացիների շուրջ, պատճառելով նրանց ծանր կորուստներ: Հոգեբանօրէն՝ հռոմէացիների վրայ, այլ հանգամանքներից բացի, ազդում էր նաեւ կռուի ժամանակ ձիերի սմբակների հանած փո-

չին, որից գոյացած աւազափոշու մեծ ամպը փակում էր լեզէոնականների տեսադաշտը (Plut., Crass., XXV): Հակառակորդի թեթեւագորայիններն իրենց իրօք անհամար նետերով հետեւողականորէն նետահարում էին հռոմէական ստորաբաժանումներում ընդգրկուած զինուորների մարմնի այն մասերը, որ չէին պաշտպանուած վահաններով ու սաղաւարտներով: Վիճակը օրհասական էր դարձել²⁹:

Քանի դեռ հռոմէական բանակի հիմնական մասը արիւնաքամ էր լինում, Պուբլիոս Կրասսոսը՝ փորձելով ինչ-որ ձեւով պաշտպանել կենդանի թիրախ դարձած իր զինուորներին, թըշնամու ծանր հեծեալգործի դէմ ուղղեց կարճ նիզակներով (տէգերով) զինուած եւ կաշուէ երկաթապատ զրահաչապիկով պաշտպանուած գալլական հեծեալներին: Պլուտարքոսի նկարագրած հետեւեալ դրուագը, եթէ այն իրօք վերաբերում է Խառանի ճակատամարտին, այլ ոչ թէ պատմիչի պատրաստի կաղապարներից մէկն է, մատնացոյց է անում, որ երիտասարդ Կրասսոսը կիրառում էր բաւական թարմ մարտավարական մտայղացում՝ համատեղուած գրոհ. «Գալլերը բռնում էին թշնամու նիզակներից եւ, ընդհուպ մօտեցալով թշնամիներին, որոնց շարժումները կաշկանդուած էին զրահների ծանրութեան հետեւանքով, նրանց տապալում էին ձիերից: Իսկ նրանցից շատերն էլ հետիոտն դառնալով եւ թշնամու ձիերի փորերի տակ մտնելով՝ խոցում էին նրանց փորը» (Plut., Crass., XXV):

29 Հռոմէացիները նեղուելով «սահմանափակ տարածութեան վրայ, բախում էին իրար, եւ թշնամիների կողմից խոցուելով, ծանր ու դանդաղ մեռնում, կծկւում անտանելի ցաւից, եւ գետնի վրայ գալարուելով նետերից խոցուած մարմիններով, կոտրում էին դրանք (նետի մի մասը թողնելով) վերքի մէջ մտած, իսկ երբ փորձում էին դուրս քաշել նանկաւոր նետասլաքները, որ խոցել էին նկերն ու երակները, իրենք իրենց պոկոտում ու խոշտանգում էին: Այսպէս մեռնում էին շատերը, իսկ միւսներն էլ ի վիճակի չէին պաշտպանուել: Եւ երբ Պուբլիոսը նրանց կոչ էր անում հարուածել զրահակիր հեծեալներին, նրանք ցոյց էին տալիս նրան իրենց ձեռքերը՝ խփում վահաններին, եւ միջանցիկ խոցուած ու գետնին մեխուած ոտքերը, այնպէս որ նրանք ընդունակ չէին ոչ փախչելու, ոչ էլ պաշտպանուելու... Հաւասար չէին Պուբլիոսի ուժերը հակառակորդի առաջ ոչ յարձակուելու, ոչ էլ պաշտպանուելու համար: Գալլերը հարուածում էին (ապարդիւն իրենց - Հ. Թ.) թեթեւ, կարճ տեգերով՝ (թշնամիների - Հ. Թ.) կաշուէ կամ երկաթէ զրահներին, իսկ իրենք նիզակով հարուածներ էին ստանում թոյլ պաշտպանուած, մերկացած մարմիններին» (Plut., Crass., XXV):

Այս մարտավարական նորոյթը, որի էությունը հեծեալներից եւ թեթեւագէն, արագաշարժ, շատ թոյլ պաշտպանուած հետեւակայիններից բաղկացած զոյգերի համագործակցութիւնն է, առաջին անգամ կիրառել էր Արիովիստը Յուլիոս Կեսարի դէմ (ն.թ. 58): Ինչպէս նկատուել է, ինքը՝ Կեսարը, եւս շուտով ձեւաւորեց այդպիսի միաւորումներ, եւ նրանք ոչ պակաս նշանակալի դեր խաղացին ընդդէմ Պոմպէոսի տեղի ունեցած Ֆարսալի ճակատամարտը (ն.թ. 48) շահելու խնդրում: Ուշագրաւ է, որ Խառանում գործող դէմքերից մէկը՝ Պուբլիոս Կրասսոսը, ճակատամարտից քիչ առաջ, Կեսարի կողմից Սիրիա էր ուղարկուել գալլական հազար ընտիր հեծեալներով (Plut., Crass., XVII): Հետեւաբար, Արիովիստի այս մտայղացումն էր, որ չորս տարի անց (ն.թ. 54/53) կիրառում էր Կրասսոսը հայերի եւ պարթեւների դէմ: Սակայն այդ նորոյթը Արեւելքում յաջողութիւն չունեցաւ, քանի որ հայ-պարթեւական զօրքը, իր ծանր հեծեալազօրով շեշտակի հարուած հասցնելով հռոմէական քառէի ճակատներին, մի կողմ հեռանալով, սկզբում խուսափում էր մօտակայ մարտից, իսկ սրան յաջորդած գրոհի ժամանակ՝ թեթեւ հեծեալազօրը արդիւնաւէտ օգտագործում էր նետեր. «... բայց գալլերին դաժանօրէն տանջում էր անսովոր ծարաւը եւ տօթը: Ել չասած, որ գրեթէ բոլոր իրենց ձիերը նրանք կորցրին, երբ նետում էին պարթեւների նիզակների վրայ: Ուստի, նրանք ակամայից ստիպուած էին նահանջել դէպի ծանր հետեւակը, իրենց հետ տանելով արդէն վերքերից ուժասպառ եղած Պուրիստին» (Plut., Crass., XXV):

Պլուտարքոսին համահունչ է Դիոն Կասսիոսի հետեւեալ հաղորդումը: Պուբլիոս Կրասսոսը, որ Գալլիայից ժամանել էր իր հօր մօտ, արհամարհեց թշնամիներին, «ենթադրելով, թէ մեռակ են, իր հեծեալ զօրքը համեց նրանց դէմ, եւ երբ նրանք դիտաւորեալ փախուստի դիմեցին, հալածեց նրանց եւ կարծելով, թէ յաղթել է, շատ հեռացաւ ֆալանգից»³⁰ եւ այստեղ իսկ շրջապատուելով՝ կոտորուեց» (Dio Cass., XL, 21. 2):

Շրջապատուած քառէի հաստատութիւնը կազմող ու պահպանող զինուժից առաջին հերթին ծանր հարուած ստացան հռոմէացիներին հպատակուած ու դաշնակցած ազգերից կազմաւորուած միաւորումներում ծառայող հետեւակայինները, որոնք դրսից օղակել էին հռոմէական քառէն (նկ. 3): Ապա, սրանց նահանջից յետոյ, հերթը հասաւ բուն հռոմէական հեծեալազօրին, որ

30 Ֆալանգը կամ փաղանգը ծանրագէն հետեւակայինների՝ նիզակակիրների մէկը միւսի ետեւից դասաւորուած շարքերից կազմուած մարտակարգ է:

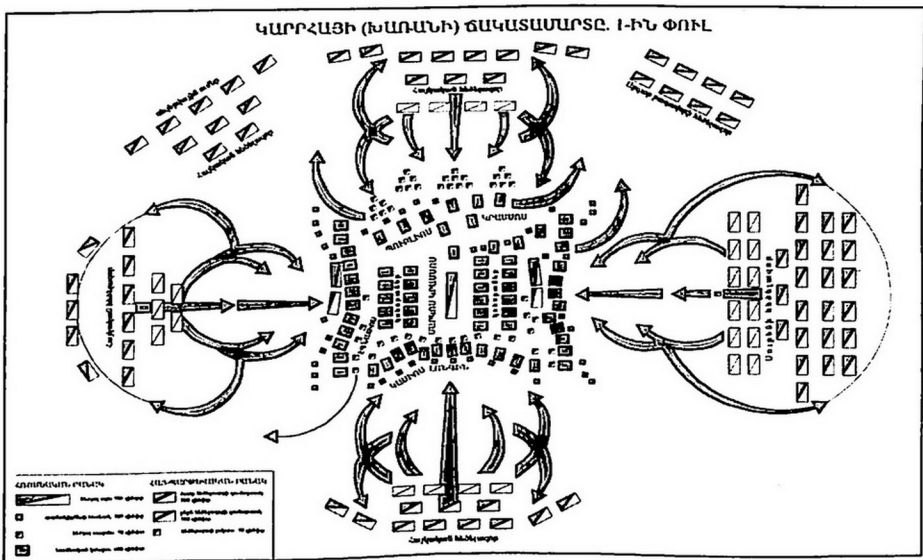
սկզբում հակալարձակուեց հայերի ու պարթեւների վրայ, բայց նրանք վերադառնալով՝ կոտորեցին հռոմէացիների մեծ մասին: Ինքնապաշտպանութեան բնազդով՝ հռոմէական լեգէոնականների հետեւակալին միաւորումները խմբւում էին մի տեղ՝ իրենց արծիւների³¹ շուրջ, բայց այսպիսով անշարժանում եւ հակառակորդի անսպառ նետերի համար վեր էին ածւում աւելի խոցելի նշանակէտի³²:

Հայկական ու պարթեւական հեծելազօրը պտոյտներ էր գործում թշնամու շուրջ, մերթ հարուածում ճակատին, մերթ թիկունքին, մերթ թեւերին, ապակողմորոշելով եւ անհնարին դարձնելով նրա ինքնապաշտպանութիւնը: Արտաւազդի ուժերի ետեւում կային պահեստային զօրքեր, մասնաւորապէս, Աբգարի զօրքը: Աբգարի ազդանշանով նրա մարտիկները «իրեմք եւս հարուածեցին (հռոմէացիներին) անպաշտպան թիկունքին, երբ սրանք ետ էին շարժուել, եւ դրանով իսկ օգնում էին միւսներին, սրանց

31 Հռոմէական դրօշի տեսակ՝ ձողաքարձ արծուի արձանիկով: Հռոմէական լեգէոնի հարիւրեակներից՝ ցեմտուրիաներից, առաջինի հրամանատարի՝ Primus pilus-ի առջեւում կանգնում էր արծուակիրը (ակուլիլիֆերը)՝ աւագ նշանակիրը, որ բռնում էր ձողի ծայրին ամրացուած արծիւը (ակուլիա)՝ լեգէոնի ռզին: Դժուարին իրավիճակում հռոմէական մարտիկները նայելով վերեւ՝ տեսնելով արծիւը, շրջապատում էին այն բոլոր կողմերից, եւ արծիւն այսպիսով ուներ զինակիցներին համախմբող նշանակութիւն: Հմմտ՝ (Dio Cass., XL, 18.1-5):

32 Հռոմէացիները, «երբ փորձում էին համատեղ շրջափակուել վահաններով, պաշտպանուելու համար թշնամու նետահարումներից, ապա իրենց վրայ թափով նետում էին թշնամու նիզակաւորները եւ մի մասին ցած էին գլորում, միւսներին ցրի տալիս: Իսկ երբ նրանք այդ բանից խուսափելու համար ձգում-երկարացնում էին իրենց շարքերը, նետահարում էին ... սպանում էին վրայ հասնող նիզակաւորների հարուածներից, իսկ շատերն էլ կործանում էին, շրջապատուելով հեծելակներից... Եւ նետասլաքներն էլ ամէն կողմից խուռթեամբ միանգամից խոցում էին նրանց... ստիպում ամբողջովին բացուել ու ենթարկուել մշտական նետահարման. այնպէս, որ մինչեւ որեւէ մէկը փորձում էր պաշտպանուել նետերից եւ կամ աշխատում էր արդէն (մարմնին) մխրճուած սլաքը դուրս քաշել, իսկոյն իրար ետեւից բազում վերքեր էր ստանում: Ուստի եւ անիմաստ էր նրանց համար շարժուելը, բայց անիմաստ էր նաեւ անշարժ մնալը: Քանզի ո՛չ շարժուելը, ո՛չ էլ հանգիստ մնալը, ոչ մի ապահովութիւն չէր խոստանում, այլ երկու դէպքում էլ նրանք կործանւում էին. որովհետեւ շարժուել չէին կարողանում, բայց հեշտութեամբ նետահարում էին» (Dio Cass., XL, 22.2-5):

աւելի հեշտ ոչնչացնելու համար... (հռոմէացիների) շարքերը փորձելով սրանց դէմ յանդիման դասաւորուել, իրենց թիկունքը պարթեւներին էին դարձնում: Յետոյ շուտ էին գալիս դէպի պարթեւները, այնուհետեւ դարձեալ դէպի *(Արգարը – Հ. Յ.)*, յետոյ մօրից դէպի պարթեւները ... հարուածող հակառակորդին դիմագրաւելու համար ստիպուած անընդհատ այս ու այն կողմ էին շրջւում... Ու վերջապէս, քանի որ թշնամին ամէն կողմից միաժամանակ յարձակւում էր իրենց վրայ, ... վահաններով ... նրանք փակուեցին մի մեղ տեղանքում, այնպէս որ այլեւս շարժուել չէին կարողանում» (Dio Cass., XL, 23.1-3):

Նկար 3. Ճակատամարտի Ա. փուլը լուսաբանող սխեմա

ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՒԼ (ՁԿ. 4)

«Մերձակայքում աւագաբուր տեսնելով՝ հռոմէացիները նահանջեցին դէպի այն. ձեւաւորուած շրջանի ներսում նրանք տեղաւորեցին ձիերին, իսկ իրենք պատնէշուեցին իրար միացրած վահաններով, մտածելով, որ այդպէս աւելի հեշտ կը լինէր ետ մղել բարբարոսներին: Սակայն գործնականում տեղի ունեցաւ հակառակը: Քանի որ հարթ տեղանքում առաջին շարքերում կանգնածները որոշ չափով դիրացնում են իրենց ետեւում կանգնածների վիճակը, իսկ բլրի գագաթին, որտեղ բոլորը կանգնած են մերձեւից դէպի վերեւ,

և նրանք, ովքեր ետեւում են, միւսներից աւելի քարճր դիրքում են, չէին կարող փրկուել, և հաւասարապէս բոլորը ենթարկւում էին նետահարութեան, ողբալով իրենց անօգնական վիճակը և իրենց անփառունակ վախճանը» (Plut., Crass., XXV):

Պլուտարքոսի երեւակայութեամբ այս իրավիճակը աւելի է թանձրանում, կարեկցանք առաջացնելով դէպի դատապարտուածները: Մարդն իր արարքներով լաւագոյնս գնահատոււմ է ողբերգական դրութեան մէջ, և այդպիսին է Պլուտարքոսի գրչի տակից դուրս եկած Պուբլիոսը³³: «...Իմքն էլ չտիրապետելով ձեռքին, որ նետահարուած էր, հրամայեց իր զինակրին³⁴ խոցել իրեն թրով և դէմ տուեց նրան իր կողմ: Ասում են, որ նոյն կերպ մեռաւ Յենգորինը, իսկ Մեգաքաբոսն էլ Պուրլիոսի միւս զինակիցների պէս ինքնասպան եղաւ: Միւսներին, որոնք դեռ շարունակում էին կռուել, բոլորն ի վեր քարճրացող Պարթեւները նիզակներով խոցեցին, իսկ կենդանի, ինչպէս ասում են, վերցրին ոչ աւել քան 500 մարդ: Ապա, հատելով Պուրլիոսի և նրա ընկերների գլուխները, սրամբ անմիջապէս արշաւեցին դէպի Կրասսոսը» (Plut., Crass., XXV):

Այս ժամանակ Մարկոս «Կրասսոսի դրութիւնը հետեւեալն էր: Այն քանից յետոյ, երբ նա որդուն հրամայեց յարձակուել Պարթեւների վրայ, ինչ-որ մէկը նրան լուր քերեց, թէ հակառակորդը փախուստի է մատնուած, և հռոմէացիները, չիմայելով իրենց ուժերը, նետուեցին հետապնդելու: Ի յաւելումն, նկատելով, որ այդ

33 Այս տեսանկիւնից Պուրլիոսին ներկայացնելով՝ Պլուտարքոսն ընթերցողից աղերսում է կարեկցանք, իսկ զօրավարին իր անձնագոհութեան համար յետին թուով շնորհում է հերոսի դափնեպսակ. «Պուրլիոսի տրամադրութեան տակ՝ հարեւան խառն ֆաղափից քերած բնակիչների մէջ, գտնուում էին երկու յոյներ՝ Հիերոնիմոսը և Նիկոմաճոսը: Նրանք նրան համոզում էին գաղտագողի դուրս գալ իրենց հետ և փախչել մօտերում գտնուող և հռոմէացիների կողմն անցած Իսմէ ֆաղափը: Բայց նա պատասխանեց, թէ չկայ մի այնպիսի սարսափելի մահ, որից վախենալով Պուրլիոսը լէր իր մեղքով գոհուած մարդկանց, իսկ յոյներին կարգադրեց փրկուել և, հրաժեշտ տալով, հեռացաւ նրանցից» (Plut., Crass., XXV): Այս գեղեցիկ տեսարանը քերելիս, Պլուտարքոսը հոգ չի տարել, որ գրեթէ անհնարին էր լինելու դուրս պրծնել թշնամու ամուր օղակից: Այս դրուագում, Պուրլիոսը հրաժարւում է լէւ իր գոհուած զինակիցներին: Սակայն ստորեւ կը տեսնենք, թէ ինչպէս նրա հայրը՝ Մարկոս Կրասսոսը, լէում է վերաւորուած զինակիցներին:

34 Հին աշխարհի բանակներում զօրականին երբեմն ուղեկցում էր ծառան՝ զինակիրը, կրելով իր ուսերին տիրոջ լրացուցիչ հանդերձանքն ու զենքը:

*Հոգեբանօրէն հռոմէացիներն աւելի ընկճուեցին, երբ տեսան նիզակներէ ծայրին ամրացուած իրենց զինակիցների գլուխները*³⁵:

Հայերն ու պարթեւները, երթեակելով հռոմէական զօրքի «քեւերի երկայնքով, սկսեցին նետաճգութիւն, իսկ առաջացած մարտիկները, գործի դնելով նիզակները, նեղեցին հռոմէացիներին (էլ աւելի սեղմելով — Հ. Յ.) սահմանափակ տարածքի վրայ, բացառութեամբ այն քչերից, որոնք որպէսզի խուսափէին մեռնել նետերից, համարակալում էին նետուել թշնամիների վրայ. բայց չպատճառելով նրանց մեծ վնասներ, իրենք էին մեռնում արագ մահով՝ ծանր վէրքեր ստանալով: Պարթեւները (իմա հայերն ու պարթեւները — Հ. Յ.) հեծեալների մարմինը խցում էին ծանր, երկաթէ գեղարդով նիզակներով, որոնք յաճախ մի հարուածով խցոտում էին երկու մարդու» (Plut., Crass., XXVII):

Սկզբնաղբիւր հայ-պարթեւական զօրքի մասին գրում է, թէ «Այսպէս նրանք կուռեցին, իսկ գիշերը վրայ հասնելուն պէս հեռացան, ասելով, որ նուիրում են կրասսոսին մի գիշեր՝ որդուն ողբալու համար, եթէ ի՛նքն չգերադասի գալ Արսակի մօտ, չսպասելով, որ իրեն ուժով տանեն այնտեղ» (Plut., Crass., XXVII): Ապա Պլուտարքոսը կշեռքի վրայ է դնում հակառակորդ կողմերի տրամադրութիւնները, դեռ ոտքի վրայ կանգնած հռոմէացիներին հակադրում մեռածների ու ծանր վիրաւորների հետ: «Այսպէս, մերձակայքում դիրքաւորուած Պարթեւները մեծ յոյսեր էին տածում: իսկ հռոմէացիների համար վրայ հասաւ սարսափելի գիշերը. ոչ ոք չէր մտածում ո՛չ մեռածներին թաղելու, ո՛չ վիրաւորներին ու մեռնողներին խնամելու մասին, այլ միայն ողբում էր ինքն իրեն ... Ընդ որում՝ վիրաւորները քեռ էին գորքի համար» (Plut., Crass., XXVII):

Բերուած հատուածից միանշանակ պէտք է հասկանալ, որ ճակատամարտն ընդհատուել է գիշերը հասնելուն պէս եւ շարունակուել յաջորդ օրը: Հակառակ Պլուտարքոսի խօսքերի, հայերը եւ դաշնակիցները, գործելով շատ աւելի արագ, թշնամուն չեն տուել ո՛չ պաշտպանուելու ժամանակ, ո՛չ էլ նոր հնարաւորութիւններ, շարունակելով կռիւը մինչեւ թշնամուն բացարձակ ջախջախելը:

35 Պարթեւները, «ովքեր տանում էին նիզակի ծայրին բարձած Պուրլիոսի գլուխը, աւելի մօտեցան, տեսցին այն թշնամիներին եւ ծաղրելով (զոհուած երիտասարդի հօրը — Հ. Յ.) հարցնում էին, թէ ովքե՞ր են նրա ծնողները եւ արդեօք ի՞նչ տոհմից է սերում նա...» (Plut., Crass., XXVI):

Հռոմէական զօրքերը, Արտաւազդի ծրագրով տրոհուելով՝ վերածուեցին մեկուսի խմբերի, եւ տասնեակ հազարաւոր գինու-
ւորներ իրենց հրամանատարական կազմի հետ կոտորուեցին՝ ա-
նելանելի վիճակից հակայարձակման փորձեր անելիս: Դեռ կռուե-
լու ընդունակ գինուորների ու հրամանատարների մի մասն իր
փրկութիւնը տեսնում էր պատերազմի դաշտից փախուստի դի-
մելու մէջ: Հռոմէացիները, պաշարման օղակներից դուրս պըրծ-
նելու եւ աւելի արագ շարժուելու համար լքում էին վիրաւոր-
ներին: Այսպէս, «Երեւ հարիւր հեծեալների ... նրանց հրամանա-
տար էգմատիոսը (Իգնատիոսը – Հ. Յ.) խոր գիշերով հասցրեց
Խառան ... արշաւեց աւելի հեռու՝ դէպի Ջելզմա, եւ փրկեց իր ջո-
կատը... սակայն լիեց իր զօրավարին» (Plut., Crass., XXVII):

«Շարժուելու անընդունակները հասկացան, որ իրենց լիւում
են»: Մարկոս Կրասսոսն էլ բռնել էր այս գիծը³⁶: Խառանի մօտ
թողնուած «ջոկատի պետ Կապոնիոսը ... հենց որ լսեց, թէ Կրաս-
սոսը մամփայ է ելնում, նրան ընդառաջ գնաց» (Plut., Crass., XXVII):
Եւ եթէ հաւատ ընծայենք աղբիւրի հաղորդմանը, Մարկոս
Կրասսոսը զօրքի մնացած մասով փախաւ թշնամուց եւ պատս-
պարուեց Խառանում (Plut., Crass., XXVII; Dio Cass., XL, 25.3-4), թէեւ
այս տեղեկութիւնը չափազանց վիճալարոյց է: Թէական է նաեւ
այն կարծիքը, թէ (հայոց զօրքից ազատուելու համար Կրասսոսը
եւ նրա զօրքի մի մասը) «ապաստանեցին լեռներում, որպէսզի
դրանց վրայով փախչեն Հայաստան» (Dio Cass., XL, 25.5), աւելին՝
իբր, Կրասսոսի «գինուորների մի մասը կարողացաւ լեռների վրա-
յով քարեկամական երկիր ապաստանել, բայց, աւելի իրատեսական
է, որ, մի մասն էլ ընկաւ թշնամու ձեռքը» (Dio Cass., XL, 27.4):
Ռազմադաշտից փախուստի ուղին բռնեցին նաեւ «լեգատ»³⁷ Օկ-
տաւիոսը եւ Կասսիոսը ... եւ ...սեփական մախաճեռնութեամբ... ոտ-
քի հանեցին զօրքը» (Plut., Crass., XXVII):

36 «Այսպիսով, Կրասսոսը եւ բոլոր միւսները, ովքեր կարողացան, արշաւե-
ցին դէպի Խառան ... Միջոցառ վիրաւորներից շատերը, քանի որ անկա-
րող էին ֆայել եւ գրկուել էին տանող սայլերից եւ նոյնիսկ օգնող-տա-
նողներ չունէին, քանի որ միւսները հազիւ կարող էին իրենց իրենց
ֆարշ տալ, մնացին դաշտում: Եւ սրանցից ոմանք մահացան վերքերից
եւ կամ իմբնասպանութեան դիմեցին, միւսներն էլ յաջորդ օրը գերի
վերցուեցին» (Dio Cass., XL, 25.1-2):

37 Իւրաքանչիւր հռոմէական լեգեոնում միեւնոյն ժամանակ ծառայութեան
մէջ էին գտնուում մի քանի, սովորաբար, վեց լեգատներ՝ լեգեոնի հրա-
մանատարի օգնականներ:

ԵՐՐՈՐԴ ՓՈԽԼ

Դաշնակիցները մտան անպաշտպան ու լքուած հռոմէական ճամբարը, աւելի ճիշտ՝ քառէի միջուկը, որտեղ պէտք է գտնուէր հռոմէացիների զօրակայանը եւ մինչեւ իր հեռանալը կենտրոնացած լինէր Մարկոս Կրասսոսը: «Արշաւելով դէպի համբարը, կոտորեցին այնտեղ մնացածներին, որոնց թիւը հասնում էր ոչ պակաս քան չորս հազար մարդու: Նկատելով հռոմէացիների փախուստը, - այնուամենայնիւ, նրանց չհետապնդեցին ... (սակայն քիչ անց - Հ. Յ.) հարթավայրում դեգերող շատերին էլ ձիերով հետապնդելով բռնեցին» (Plut., Crass., XXVIII):

«Իսկ ահա լեգատ Վարգումտոսը դեռ գիշերն անջատուց գործից չորս կոհորտներով, սակայն մուրդուեց: Թշնամիները՝ շրջապատելով նրանց ինչ-որ բլրի³⁸ վրայ, թէւ նրանք պաշտպանում էին, բոլորին կոտորեցին, քացառութեամբ քսան հոգու, որոնք մերկացրած թրերը ձեռքերին՝ ճեղքեցին իրենց շարքերը. սրանց նրանք (հայերն ու պարթեւները - Հ. Յ.) կենդանի քաց թողին, զարմանալով արիւթեան վրայ, եւ թոյլ տուին առանց որեւէ արգելի հեռանալ դէպի Խառան» (Plut., Crass., XXVIII):

Արքայից արքան մերթ Սուրէն զօրավարի, մերթ էլ Աբգարի միջոցով (քանի որ Պլուտարքոսը պատմում է Կրասսոսին դէմքով ճանաչող արաբ բանագնացների մասին), հերթական անգամ Կրասսոսին կամ Կասսիոսին կանչում է բանակցութեան.³⁹

38 Դժուար չէ նկատել, որ Պլուտարքոսը յաճախ է կիրառում մի հնարք, ինչ-որ բլուր, որ կարելի է տեսնել նաեւ նրա ուրիշ գրքերում: Իրականում խօսքը հարթավայրում ընթացած ճակատամարտի մասին է, որի տեղից աւելի քան քսան կիլոմետր դէպի հիւսիս՝ արեւելից արեւմուտք ձգւում էր Սինակայի բլրաշարը:

39 «Սուրենին հասաւ մի կեղծ լուր, իբր թէ, Կրասսոսը գործի լաւագոյն մասով փախել է, իսկ թափօրը, որ հաւաքուած է Խառանում, ոչ այլ ինչ է, քան ուշադրութեան անարժան թափփուկների հաւաքածոյ: ... Սուրենը քաղաքի դարպասների առաջ ուղարկեց իր տրամադրութեան տակ եղած թարգմանիչներից մէկին, յանձնարարեց լստիներէնով քացատուելով՝ մօտ կանչել իրեն՝ Կրասսոսին, կամ Կասսիոսին եւ հաղորդել, որ Սուրենը կամենում է նրանց հանդիպել բանակցելու համար... Կրասսոսն ընդունեց առաջարկը, իսկ շուտով յայտնուեցին բարբարոսներից արարները, նրանք, ովքեր դէմքով լաւ էին ճանաչում Կրասսոսին ... Տեսնելով պարսպի վրայ կանգնած Կրասսոսին, նրանք յայտնեցին, որ Սուրենը (թէեւ այստեղ շատ աւելի տեղին կը լինէր կարդալ արքայից արքան կամ Աբգարը, որ լաւ երեւում է համատեքստից եւ ստորեւ արքային յիշատակելու հանգամանքից - Հ. Յ.) պատրաստ է հռոմէա-

«...եթէ նրանք քարեկամաբար վերաբերունց արքային եւ թողնեն Միջագետքը»: Մի բան, որ շատ աւելի վաղ արդէն առաջարկել էր Հռոմէացիներին Արտաւազդը: «Կասսիոսը համաձայնեց եւ պահանջեց, որպէսզի նշանակուի ... հանդիպման տեղն ու ժամանակը» (Plut., Crass., XXVIII): Ինչպէս երեւում է, այս տողերը արհեստական տեղադրուած են պատերազմական թէ՛ իրադարձութիւնների արանքում, մինչդեռ պէտք է տեղի ունեցած լինէին խառանի ճակատամարտից առաջ, երբ արքայից արքան նախազգուշացնում էր Հռոմէացիներին նրանց համար յղի անցանկալի հետեւանքների մասին⁴⁰:

Հռոմէացիները հիանալի հասկանում էին, որ Կրասսոսը դեռ «ի գուր է յոյսեր կապում հայերի հետ», աւելի ճիշտ, իր համար ողորմածութիւն ակնկալում հայերից, քանի որ նրանց բոլոր առաջարկները չմտնել Միջագետք արդէն մերժուած էին, բոլոր կամուրջները Հռոմէացիներն իրենց հետեւից այրել էին (Plut., Crass., XXIX): Հրամանատարները պարզապէս «կանգ առան այն մտքի վրայ, որ հարկաւոր է փախուստի դիմել» (Plut., Crass., XXIX):

Հռոմէացիների առանձին խմբաւորումներ փրկուելու վերջին ճիգերն էին գործադրում, իբր թէ փորձելով գիշերով մասմաս դուրս գալ խառանից (Plut., Crass., XXIX): «Կասսիոսը 500 հեծեակներով մեկնեց Սիրիա», աւելի ճիշտ, փախուստի դիմեց:

«Այն հռոմէացիները, որոնց ուղեկիցները յուսալի էին, հասան լեռնոտ տեղամփի, որ կոչւում է Սինակա ... Սրանք կազմում էին մինչեւ 5000 մարդ, իսկ նրանց առաջնորդում էր պանծալի Օկտաւիոսը» (Plut., Crass., XXIX): Այս հրամանատարը ամէն զնով որոշել էր օգնութեան ձեռք մեկնել Մարկոս Կրասսոսին:

Մարկոս Կրասսոսի «հետ կար 4 կոհորտ, շատ քիչ հեծեակներ եւ հինգ լիկտոր⁴¹» (այսինքն՝ մօտ 2000-2400 զինակից, տե՛ս

ցիների հետ կնքել զինադադար եւ թոյլ տալ նրանց անարգել հեռանալ...)» (Plut., Crass., XXVIII):

40 «Արքան (քանազան) ուղարկեց ... հաշտութիւն կնքելու, պայմանով, որ նրանք (Հռոմէացիները – Հ. Թ.) լքեն Նփրատից արեւելք գտնուող ամբողջ երկիրը» (Dio Cass., XL, 26.1):

41 Հռոմէական բարձր պաշտօնեաների եւ որոշ բուրմերի պաշտօնական ուղեկիցներ, հիմնականում ազատ արձակուած ստրուկներից: Անունը գալիս է լատիներէն լիգարե՝ միահիւսել, կապել արմատից, քանի որ լիկտորը կրում էր ճիպոտների կապոց՝ Ֆասցիյա, իսկ Հռոմ քաղաքից դուրս՝ նաեւ այդ կապոցի մէջ խրած կացնիկ: Կախուած գրաւած պաշ-

Plut., Crass., XXIX): *Օկտավիոսի օգնութեան կարիքը խիստ զգացող Կրասսոսը հանգրուանել էր մի բարձունքի վրայ՝ «մատչելի հեծելագործի համար եւ մուազ յուսալի» պաշտպանութեամբ համար: «Օկտավիոսը տեսաւ նրա դրութեանը սպառնացող ողջ վտանգը,- Օկտավիոսի զինուորները,- բլրից ետ մղեցին թշնամիներին, շրջապատեցին Կրասսոսին եւ պատեցին նրան վահաններով» (Plut., Crass., XXIX):*

Այս պահից Պլուտարքոսն էլ աւելի է ընդգծում Սուրէնի ունեցած աւանդը Կրասսոսին գերելու հարցում, ստուերելով ճակատամարտի իրական հերոսին՝ Սլաքին ու նոյնիսկ արքայից արքայ Արտաւազդ Բ-ին եւ արքայ Օրոդոս Ա-ին: Պլուտարքոսը շինծու է համարում հռոմէացի գերիների մէջ տարածուող այն շշուկները, թէ «թագաւորն ամենեւին էլ չի ցանկանում թշնամեացի հռոմէացիներին եւ կամենում է մեծահոգի լինել Կրասսոսի հանդէպ, ձեռք բերել նրանց բարեկամութիւնը» (Plut., Crass., XXIX): Չունենալով վաւերագրական արժէք, Պլուտարքոսի հետեւեալ տողերը արտայայտում են ստեղծուած իրավիճակի նկատմամբ հայպարթեւական կողմի վերաբերմունքը: Հռոմէացիներին Սուրէնը հաղորդում է, որ «արքայի արիւթիւնն ու հզօրութիւնը հռոմէացիների կողմից փորձութեան են ենթարկուել առանց նրա կամքի ... եւ (նա) չի խոչընդոտում նրանց փրկուելու» (Plut., Crass., XXX):

Սուրէնն իբր որոշեց Կրասսոսին առնել խորամանկութեամբ եւ համոզեց հռոմէացի զօրավարին բլրից ցած իջնել թշնամու բանազնացներին ընդառաջ (Plut., Crass., XXX):

«Օկտավիոսը չմնաց բլրի վրայ, այլ ցած իջաւ Կրասսոսի հետ,- ապա պատերազմող կողմերը ներկայացնող Կրասսոսը եւ Սուրէնը վերջինիս առաջարկով որոշեցին մօտեմալ գետին, յայտնի չէ Բալիստսին, Բէ Նփրատին, եւ միայն սրա փին կնքել զինադադարի պայմանները, քանի որ ջուրը սրբազան է, իսկ Սուրէնի խօսքերով,-

տօնից, իւրաքանչիւր մագիստրատի տրամադրում էին որոշակի թուով լիտորներ, որոնք հասարակական վայրեր գնալիս ֆայլում էին պաշտօնեայի առջեւից, իսկ մարմնական պատիժներ, մահապատիժներ իրականացնելու ակտերի ընթացքում կատարում էին քիկնապահների պարտականութիւն: Երբ Ս.Ք. 55ին Կրասսոսը Պոմպեոսի հետ միասին դարձաւ կոնսուլ, նրա առջեւից ֆայլում էր 12 լիկտոր: Խառանի ճակատամարտի աւարտին Կրասսոսին ուղեկցող հինգ լիկտորը գրեթէ նրան հաւասարեցրել էին պրետորի՝ ռատիկանապետի դիրքին, որի առջեւից որպէս կանոն ֆայլում էին վեց լիկտորներ: Կրասսոսին հասանելի 12 լիկտորներից եօթը կամ զոհուել էին կամ էլ փախուստի դիմել: Ուստի այս վիճակը նրան մուստացուած ներկայացնելու ակնարկ է:

“դու՛մ” հոռմեացիներդ, երբեք չե՛ք յիշում պայմանագրերի մասին» (Plut., Crass., XXXI):

Այս կշտամբանքից յետոյ Կրասսոսը հեծաւ արքայի նուիրած նժոյգը: «Երկու քանակները բաժանող տարածութեան մէջտեղում, իւրաքանչիւր կողմից հաւասար թուով զինուորներով» (Dio Cass., XL, 26.4) կազմակերպուել էր մի չէզոք գօտի: Այստեղ էլ սկսուեց իրարանցում: Զիապանները սկսեցին հարուածներով ձիուն քշել, դարձնելով սովորականից աւելի առոյգ: «Առաջինը ձիու սանձը բռնեց Օկտաւիոսը, նրան հետեւեց ռազմական տրիբուն Պետրոնիոսը, յետոյ էլ ուրիշները կանգնեցին շուրջը, ջանալով կասեցնել ձիուն եւ ետ հրել պարթեւներին, որոնք Կրասսոսին նետել էին երկու կողմից: ... Օկտաւիոսը, իլելով թուրը, քարքարոսների միջից սպանում է ձիապաններից մէկին, միւս ձիապանը՝ հենց իրեն՝ Օկտաւիոսին... Պետրոնիոսն անգէն էր, նա հարուած ստացաւ զրահաշապիկի վրայ, սակայն ձիուց ցած թռաւ չվնասուած: Իսկ Կրասսոսին սպանեց էկստար (Պոմաքսաթրէս – Հ. Յ.) անունով մի պարթեւ: Ուման էլ ասում են, որ սա սուտ է, որ սպանեց նրան մի ուրիշը, իսկ էկստարը ընդամենը դիակից հատեց գլուխն ու ձեռքը: Ինչեւէ, սրա մասին միայն ենթադրութիւններ են անում» (Plut., Crass., XXXI): Դիոն Կասսիոսի տուեալներով էլ՝ ընկաւ «նաեւ Կրասսոսը, սպանուած կա՛մ իր իսկ իւրայիններից մէկի ձեռքով, որպէսզի կենդանի չգերուի, կա՛մ էլ թշմամու ձեռքով, որովհետեւ ծանր վիրաւորուած էր» (Dio Cass., XL, 27.2):

«Ասում են, որ այստեղ մեռաւ 20.000, իսկ կենդանի գերի վերցուեց 10.000 մարդ»՝ հռոմէացի եւ Հռոմի դաշնակից (Plut., Crass., XXXI): Հաշուումները ցոյց են տալիս, որ հռոմէական զօրքն ընդգրկուած եւս 20.000 մարդու ճակատագիրն անյայտ է մնում. պէտք է որ սրանց մի մասը եւս սպանուած լինի մարտադաշտում, իսկ ճնշող մասը գերուած:

Ինչպէս եւ պէտք էր սպասել արքայից արքայ Արտաւազդն իր դաշնակիցների, մասնաւորապէս Օրոդոս արքայի, հետ միասին ուշի ուշով հետեւում էր ճակատամարտի ընթացքին: Օրինաչափ է, որ յաղթանակի լուրն առաջինը պէտք է հաղորդուէր արքայից արքային, եւ սուրհանդակն այդպէս էլ արել է, ներկայանալով ու զեկուցելով նրան:

Սակայն իրական անցքերը (որոնց դեռ առիթ կունենանք ծանօթանալ ստորեւ) փոքր-ինչ յետաձգելով պատմել՝ Պլուտարքոսը ընթերցողին մատուցում է հետեւեալ հնարովի տողերը: «Սուրբն ուղարկեց Օրոդեսին, Հայաստան, Կրասսոսի գլուխը եւ

ձեռքը» (Plut., Crass., XXXII)⁴²: Նախադասութիւնը բազմանշանակ է: Քանի որ ճակատամարտի գլխաւոր աւարը՝ զօրավարի դին, հարկ է ուղարկել գերագոյնին՝ արքայից արքային⁴³, այն ուղարկում է Հայաստան, աւելի ճիշտ հռոմէացու համար նրա հռոմէայից զարձած Արտաշատ: Բայց սա չի համապատասխանում հռոմէական պատմիչի սիւժէին, քանի որ ինքն ամէն գնով խուսափում է բացէիբաց յայտարարել Արտաւազդի եւ նրա հայ զօրավարների վճռական դերի մասին հռոմէացիներին ջախջախելու հարցում: Ուստի պատմիչը Արտաշատ է տեղափոխում պարթեւների թագաւորին, համոզելով, որ Կրասսոսի գլուխն ու ձեռքը ուղարկուած են նրան, թէեւ Հայաստան: Մինդեռ Արտաւազդից եւ Օրոդէսից միայն մէկն է արքայից արքան՝ Արտաւազդը, թէեւ երկուսն էլ որպէս դաշնակիցներ վաստակել են յաղթանակի բերկրանքը, նաեւ այս աւարը տեսնելու պատիւը: Սակայն այս իրողութիւնը պատմական գործում այնպէս է սուղուած առասպելի մէջ, որ դժուարնշմարելի է դարձել:

«Այն ժամանակ, երբ այս ամէնը տեղի ունեցաւ, Օրոդէսն արդէն հաշտուել էր Հայոց Արտաւազդի հետ եւ համաձայնել էր նրա քրոջ եւ իր որդու՝ Պակորի, ամուսնութեանը...» (Plut., Crass., XXXIII): Հռոմէական աղբիւրը հռոմէացիների ներխուժման սկզբում հայոց ու պարթեւների գահակալներին գժտեցնում է, իսկ ճակատամարտի աւարտից յետոյ ընդհակառակը հաշտեցնում է, առանց մտածելու, թէ ինչպէս հնարաւոր եղաւ այս տրոհուած աշխարհակալութեանը յաղթանակ տանել աշխարհի հզօրագոյն բանակներից մէկի՝ հռոմէական բազմահազարանոց զօրքի եւ մի

42 Արդէն սպանուած Կրասսոսին գլխատելն ու ձեռքը կտրելը, որի մասին վերն արդէն գրում էր Պլուտարքոսը Խառանի դէպքերի առնչութեամբ («Եկստարը ... դիակից հատեց գլուխն ու ձեռքը» (Plut., Crass., XXXI)), մի անգամ եւս կրկնում է այն մտայնութեամբ, թէ զօրավարի «գլուխը եւ ձեռքը» Սուրենն է ուղարկել Հայաստան (Plut., Crass., XXXII): Այս համատեքստում ուշադրութիւն դարձնեմք մի կարեւոր համագամանքի վրայ. դեռեւս ողջ կամ արդէն մեռած մարդուն գլխատելն ու ձեռքը, յատկապէս աջ ձեռքը, հատելը նման է մարդու զոհաբերութեան ծեսի, որն իր այս մանրամասներով, դատելով գրաւոր սկզբնաղբիւրների հաղորդումներից, ընդունուած է եղել սկիւթների, պարթեւների ու հայերի մէջ:

43 Յիշեմք Արքիանոսի Ամարգիսից յայտնի այն տեղեկութիւնը, թէ ինչպէս մարդասպանը Դարեհ Գ.-ին սպանելուց յետոյ նրա գլուխն ուղարկեց Ալեքսանդր Մակեդոնացուն՝ Դարեհի գլխաւոր ատյանին:

քանի տասնեակ փորձուած եւ խելօք զօրավարների նկատմամբ: Աղբիւրը թաքցնում է, որ Եփրատի ափերին եւ նրանից դէպի երեք հազար կիլոմետր արեւելք տարածուած էր մի կուռ կայսրութիւն, որն ունէր ոչ միայն ներքին հակասութիւններ, այլեւ ընդհանուր շահեր եւ ընդհանուր թշնամիներ, եւ այս տէրութեան պարագլուխը այդքան խեղճ ներկայացուած, բայց իրականում հզօր եւ կամային բարձր յատկանիշներ ունեցող Արտաւազդն էր:

Դաշնակից արքաները, շարունակում է իր պատմութիւնը Պլուտարքոսը, «կազմակերպում էին իրար համար խնջոյքներ ու գիմարքուֆներ, յաճախ կազմակերպում էին մաււ յունական մերկայացումներ, քանի որ Օրոդէսին խորթ չէին յունական լեզուն եւ գրականութիւնը, իսկ Արտաւազդը մոյմիսկ ստեղծում էր ողբերգութիւններ եւ գրում մտեր ու պատմական գործեր, որոնց մի մասը պահպանուել է» (Plut., Crass., XXXIII): Այս դրուագին, որի գլխաւոր նիւթը հայոց արքայադստեր եւ պարթեւաց արքայազնի նշանդրէքն է, Պլուտարքոսը անպայման ուզում է կցել Կրասսոսին, նրա գլուխը տանել հասցնել Հայաստան, աւելի ատելի դարձնելով հայերին, որոնք զօրավարի գլխի առաջ Արտաշատի պալատներից մէկում պսակադրութեան նախապատրաստութիւն են տեսնում եւ ներկայացում կազմակերպում:

«Երբ պալատ բերին Կրասսոսի գլուխը, սեղաններն արդէն մաքրուած էին եւ ողբերգակ Յասոն Տրալլացին արտասանում էր քանաստեղծութիւն Եւրիպիդեսի “Բաֆոսուհիներից”, որում խօսւում է Ագաւայի մասին⁴⁴: Մինչդեռ նրան դիմաւորում էին ծափողոյններով, դահլիճ մտաւ Սլաֆը⁴⁵, խոնարհուեց արքայի առաջ⁴⁶ ու յետոյ

44 Բաֆոսուհիների այս ստեղծագործութեան մէջ Դիոնիսոս աստուածութիւնը դաժան հաշուեյարդար է տեսնում իրեն հետապնդած եւ քշմամացած Պենթէոսի՝ Թերէի քագաւորի նկատմամբ: Սրբազան քթացման աստիճանի հասած Դիոնիսեան քափօրը՝ բաֆոսուհիները, Պենթէոսի մօր՝ Ագաւայի գլխաւորութեամբ քագաւորին յօշոտում են, դնելով նրան գագանի տեղ, յետոյ էլ Պենթէոսի գլուխը հանդիսաւոր տանում են ինչպէս որսորդների աւար:

45 Ահա՛ թէ ով է Կրասսոսի գլուխն իր հետ տարել Արտաւազդին, այլ ոչ թէ Սուրէնը:

46 Բնականաբար, եթէ դահլիճում երկու արքաներ լինէին, Սլաֆը երկուսին էլ յարգամբ էր տալու, սակայն Պլուտարքոսի շեշտած ամանուն արքան պետք է լինէր արքայից արքայ Արտաւազդը, որի “սատրապն” էր Սլաֆը:

դահլիճի կենտրոնն Գեոստուսի գլուխը: Պարթևները⁴⁷ ծափող-ջուռում էին ուրախ բացականչութիւններով, եւ ծառաները արքայի հրամանով, հրաւիրեցին Սլաֆին բազմելու (*ըստ երեւոյթին՝ օթոցի վրայ – Հ. Յ.*): Իսկ Յաստմը դերասաններից մէկին փոխանցեց Պենթեոսի հանդերձամբը, իսկ Կրաստոսի գլուխը եւ բաֆոսեան մոլեգնութեան վիճակում յայտնուելով՝ հիացական սկսեց արտասանել հետեւեալ ոտանաւորը. “Հէնց մօր կտրած բաղեղը՝ / Մեր որսի աւարը երջանիկ / Լեռներից բերում են մենք ապարանք”: Բոլոր ներկաներին սա բաւականութիւն պատճառեց: Իսկ երբ նա հասաւ այն տողերին, որոնցում երգչախումբն ու Ագաւան երգում են, մէկ ընդ մէջ. “Իսկ ո՞վ է սպանել նրան, / Իմ սխրամբն է սա”, էկստարը, որ ներկայ էր խնջոյքին, վեր թռաւ իր տեղից եւ իսկ Յաստմից գլուխը ի նշան այն բանի, որ այս խօսքերը վայել է աւելի շուտ իրեն, քան թէ Յաստմին: Արքան հիանալով՝ պարզեւատրեց նրան ըստ իր երկրի սովորութեան, իսկ Յաստմին տուեց մէկ տաղանդ արծաթ: Այսպիսին, ասում են, եղաւ վերջը, որով, ինչպէս մի ողբերգութիւն, աւարտուեց Կրաստոսի արշաւամբը» (Plut., Crass., XXXIII):

Ի հարկէ, լիովին հնարաւոր է, որ Հայոց արքունիքում նման ներկայացումներ էին կազմակերպում բարձրաճաշակ արքայական ընտանիքի եւ ազնուականութեան համար: Երկու արքաների զաւակների նշանդրէքն էլ եղած պէտք է լինէր Արտաւազդի մայրաքաղաքներից մէկում, հնարաւոր է հէնց Արտաւատում, Թերեւս աւելի խաղաղ պայմաններում, մի այլ ժամանակ: Սակայն Պլուտարքոսը, մի տեղ հաւաքում նրան, արքաներին, նոյնիսկ Կրաստոսին գլխատած էկստարին: Փոխարէնը, Սուրէնին նա ուղարկում է Սելեւկիա Տիգրիսի ափին, ուր նա իբր ինքնազուլուխ կազմակերպեց տօնահանդէս: Սա էլ, ամենայն հաւանականութեամբ, մի ուրիշ գրական ստեղծագործութիւն է, սակայն յենուած պատմական դէպքերի վրայ: Իրականում, Արտաւազդն ու Օրոդէսը չէին կարող տէրութեան վրայ կախուած վտանգին այսպէս անհոգ արձագանքել, հեռանալով Արտաշատի պալատական դահլիճները: Կասկածից վեր է, որ արքայից արքան, նրա

47 Կարծես թէ դահլիճում պարթևներից բացի ուրիշ որեւէ մէկը չկար որ կարողամար արձագանքել Սլաֆի այս արարքին: Այս կտորից եւս երեւում է, որ հռոմէական աղբիւրների համար Պարթևները յաճախ հաւաքական երեսոյթ են, առանց որոշակի ազգային պատկանելութեան, լինի դա հայ, արաբ, թէ պարթև:

դաշնակից Օրոդէսը, իսկ յետոյ էլ նրանց միացած Աբգարը գտնուելու էին Խառանի ճակատամարտի դաշտից ոչ շատ հեռու՝ զօրակայան դարձած քաղաքներից մէկում: Սուրէնի նախաձեռնութեամբ, իբր թէ, Տիգրիսեան Սելեւկիայում կազմակերպած «խեղկատակների երթի մամն մի բան, որ մա ծանակելով կոչել էր յաղթահանդէս...» (Plut., Crass., XXXIII), մատնանշում է, որ Արտաւազդն այստեղ՝ այս Սելեւկիայում էր, իր տէրութեան գահանիստ քաղաքներից մէկում, ուր Սլաքը, Սուրէնը եւ միւսները վերադառնալով յաղթանակի լուրով, պէտք է մասնակիցը դառնային յաղթահանդէսին: Պլուտարքոսը չի թաքցնում իր թշնամանքը արքաների, Սուրէնի, յաղթահանդէսի նկատմամբ, վրէժխնդիր լինելով իր գրքի յետագայ տողերում Սուրէնից, Օրոդէսից ու Արտաւազդ Բ-ից: Սակայն շնորհիւ մեր հեղինակի, այսօր հնարաւոր է շատ մանրամասներ վերականգնել Խառանի ճակատամարտի իրական պատմութեան վերաբերեալ:

Թէեւ շատ համառօտ, սակայն փաստալի է Մովսէս Խորենացու, անհամեմատ աւելի անաչառ հեղինակի, գրչին պատկանող հետեւեալ դրուագը: Նա գրում է. «Կրասսոսի պատերազմը եւ Տիգրանից սպանուելը: Հռոմէացիները կասկածի գնալով՝ Գաբիանոսին փոխում են եւ նրա տեղ ուղարկում են Կրասսոսին: Նա գալով գրաւում է քոյր գանձը, որ գտնուում էր Երուսաղէմում աստծոյ տաճարում, եւ յետոյ դիմում է Տիգրանի վրայ: Եփրատն անցնելով Տիգրանի հետ պատերազմում է եւ քոյր զօրքի հետ միասին ինքն էլ սպանում է: Տիգրանը գանձը ժողովելով վերադառնում է Հայաստան» (Խորենացի, Բ., Ժէ.): Պատմահօր այս տողերի համաձայն՝ Մարկոս Կրասսոսը անցնում է Եփրատը եւ զոհւում է, սակայն բուն Հայաստան չմտնելով, ճակատամարտը տեղի է ունենում Տիգրանին ենթակայ տարածքում՝ Հայաստանին մօտ, բացի Տիգրանից՝ Կրասսոսին դիմագրաւող ուրիշ արքայ այստեղ չկայ, եւ հռոմէացուն տուած հակահարուածող կողմը զուտ հայերն են: Խառանի ճակատամարտի տարին՝ ն.թ. 53 Մայիս, պաշտօնական պատմագիտութեան կողմից ընդունած Տիգրան Մեծի վախճանի տարեթուին՝ ն.թ. 56/55ին, շատ մօտ է: Տիգրանի մահուան մասին ոչինչ յայտնի չէ, եւ թուականը կառուցւում է այն իրողութեան վրայ, որ Կրասսոսի արչաւանքի օրերին Մեծ Հայքում արդէն իշխում էր նրա որդի Արտաւազդը: Կամ Տիգրանը Խառանի ճակատամարտի օրերին դեռ ողջ էր, եւ Արտաւազդը նրա գահակիցն էր, կամ էլ Տիգրանի փառքն այնքան անմար էր, որ մահուանից երկու-երեք տարի անց էլ եղած

իրադարձութիւնների օրերին սերունդների յիշողութեան մէջ նա էր մնում որպէս Հայոց արքայից արքայ:

«Արտաւազդ Բ-ը դեռ փափագում էր վերադարձնել հռոմէացիների կողմից գրաւուած արեւելեան Միջերկրածովը. «քարքարոսները չէին հրաժարուում Սիրիայից, այլ աւելի բազմաթիւ ձեռքերով նորից արշաւեցին Օրոդէսի Պակորոս անունով որդու, բայց իրականում, քանի որ սա դեռ տղայ էր, Օսակէսի գլխաւորութեամբ. եւ նրանք հասան մինչեւ Անտիոք» (Dio Cass., XL, 28.3): Այս արշաւանքի հրամանատարը՝ Օսակէսը, համաձայն Ն. Ադոնցի, դատելով անուանից, որ ճիշտ է արտասանել Վասակ, հայ զօրավար էր:

Խառանի ճակատամարտը իր ռազմավարութեամբ եւ մարտավարական մանրամասներով շատ նման է Արածանիի ճակատամարտին (ն.թ. 68): Տիգրան Մեծի մշակած մարտավարութիւնը Արածանիից տասնհինգ տարի յետոյ կիրառուեց Խառանում: Բացառուած չէ, որ Խառանի մարտին ներկայ զինուորների եւ սպայութեան մի մասը մասնակիցներն էին եղել Արածանիի յիշարժան ճակատամարտի: Այս երկու պատմական ճակատամարտերում հայերի եւ նրանց դաշնակիցների յաղթանակի գրաւականը նրանց կարգապահութիւնն էր, անթերի համագործակցութիւնը, իսկ հռոմէացիների ամենամեծ թերութիւնը նրանց դանդաղաշարժութիւնն էր: Փորձը ցոյց տուեց, որ Տիգրան Մեծի ստեղծած այրուձինն ո՛չ նրա կենդանութեան օրօք, ո՛չ էլ նրա վախճանից տասնամեակներ յետոյ, չունեցաւ արժանի հակառակորդ:

ՀԱՅԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Summary

WHO WITHSTANDED CRASSUS IN THE EAST?
(CRITICAL STUDY OF CARRHAE BATTLE)

HAYK HAKOBYAN

The military campaign initiated by the Roman general Marcus Crassus to north Mesopotamia was one of memorable events in the art of war. What happened in 53 B.C. on the south-west border of Armenia Major, at Carrhae – not far from the ancient Edessa – is known by Roman narrative sources. Nevertheless, what and how led to this result, ancient Roman sources – Plutarch (c.46 – 120 A.D.) and Dio Cassius (c.160 – 235 A.D.) – either ignore or refer vaguely. In fact, beginning and end of the military campaign are visible, while substantial details of its deployment were shaded. Sources try to justify that a small Parthian army of Surena defeated utterly almost 50 thousand Roman troops, which was practically impossible. On the other hand, it is difficult to overestimate the importance of the only – Roman written – sources to restore the real history of the battle. In some cases, this becomes possible due to the analysis of facts represented by the sources, in other, the principles of military art mapped on the historical and geographical basis, the grid of political developments. Though, strongly humiliated and scorned by Roman sources, the enemy of Rome – according to the records of the same sources – achieves a complete victory over the Roman army, one of the strongest armies of the ancient world.

Analysis of details and picture of the battle in general reveals that the army of Marcus Crassus was brought to a stop and defeated by the Armenian king of kings Artavazd(es) II (55 – 34 B.C.). Armenian general Silaces [*Slaq*] was the commander-in-chief of the allied forces – Armenians and Parthians – at Carrhae. In the article, the number of Armenian-Parthian military forces opposing the Roman army in Carrhae is specified, as well as the number of Roman casualties is defined. Analysis of the strategies and tactics, three phases of the battle highlight suitable schemes.